

ROMEO GURAKUQI

Instituti i Historisë / Akademia e Shkencave e Shqipërisë

romeo_gurakuqi@hotmail.com; romeo.gurakuqi@asa.edu.al

**DËSHMI ZYRTARE BRITANIKE MBI TRAGJEDINË E
POPULLSISË SHQIPTARE NË EPIRIN E JUGUT NË VITET
1944-1945****Abstrakt:**

Artikulli synon të trajtojë ngjarjet e fundit të Luftës së Dytë Botërore në Çamëri (Kaonia e Jugut dhe Thesprotia), veçanërisht pas tërheqjes së ushtrisë gjermane nga Epiri i Jugut, krahinë e cila iu dha Greqisë sipas kufijve të vitit 1913 dhe 1921. Në periudhën 1941-1944, kjo zonë përjetoj paqëndrueshmëri politike dhe ushtarake të shkaktuar nga Lufta Italo-Greke dhe kontrollat e ndryshueshme ushtarake të diktuar nga faktorë madhorë vendimmarrës, në Romë, Berlin dhe Athinë. Autori, duke përdorur burime arkivore britanike, paraqet për herë të parë ngjarjet në Çamëri nga mesi i vitit 1944 deri në verën e 1945-s. Kjo është historia e një spastrimi etnik dhe fetar, i cili filloi në vitin 1913, u përkeqësua në vitet 1914-1915, përjetoj një valë të tretë pas Luftës së Parë Botërore dhe arriti kulmin gjatë muajve të fundit të Luftës së Dytë Botërore. Autori pohon se vrasjet, përndjekjet dhe shpërnguljet u nxitën nga lufta civile në Greqi, indiferenca britanike ndaj asaj që po ndodhte në Çamëri, frika e Enver Hoxhës për pushtetin e tij dhe sjellja e paparashikueshme e forcave greke. Në këtë periudhë, kufiri jugor i Shqipërisë u bë një linjë ndarjeje mes interesave perëndimorë dhe lindorë, duke ndarë popullin shqiptar dhe duke përkeqësuar situatën e respektimit të të drejtave të njeriut në të dyja anët e kufirit. Popullsia shqiptare myslimane u shpërngul nga Greqia Veriore, ndërsa ajo e krishterë përjetoj një denacionalizim të heshtur, duke humbur traditat e tyre të vjetra nacionale në Epir, në peshën e një greqizimi të hapur dhe të ashpër.

Fjalë kyçe:

Shqipëria e Jugut, Epir, Çamëri, Thesproti, Lufta e Dytë Botërore, Lufta e Ftohtë, Foreign Office, British Military Mission in Albania.

Hyrje në trajtimin e problemit

Në Luftën e Dytë Botërore, marrëdhëniet ndërmjet Shqipërisë dhe Greqisë, dy vendeve fqinje, me sovranitet shtetëror të shkatërruar për shkak të pushtimit të Shqipërisë më 1939 nga Italia fashiste dhe të Greqisë më 1941 nga Gjermania dhe Italia në aksion të përbashkët, janë kushtëzuar nga faktorë të trashëguar nga e kaluara, nga pasojat e Luftës Italo-Greke, nga sjelljet e grupimeve të ndryshme politike, nacionaliste dhe komuniste në secilin vend, karshi problematikave të lindura nga lufta, nga shkatërrimi dhe nga përçarja që lanë pas pushtuesit në të dyja vendet.

Mbi marrëdhëniet shqiptaro-greke ndikonte: problemi i vjetër i kufirit, të cilin qarqet shoviniste greke gjenin rastin ta rikontestonin sa herë shihnin që rendi gjeopolitik tronditej ose zhbalancohej; problemi i popullsisë shqiptare që banonte në Greqi, në Epirin e Jugut, subjekt i një shtypjeje sistematike nga ana e të gjitha regjimeve politike të një Greqie, që përcolli mes dy luftërave sistematikisht diktaturat dhe demokracitë për një periudhë 30-vjeçare; problemi i agresionit të Italisë nga toka shqiptare dhe çështja e gjendjes së luftës të shpallur reciprokisht, edhe nga qeveria kukull e Shqipërisë nën Italinë, edhe nga vetë Greqia; për kohën pas 29 nëntorit 1944, kemi edhe problemin e njohjes së regjimit të Enver Hoxhës që u vendos në Shqipëri, regjim që ishte në një marrëdhënie të ngushtë me forcat e EAM-it (*Fronti Nacionalçlirimtar Grek*), kundërshtarë të EDES-it (*Lidhja Kombëtare Republikane Greke*) dhe regjimit të instaluar nga britanikët në muajin tetor të vitit 1944 në Athinë.

Çështja e kufirit greko-shqiptar ka qenë e lidhur me çështjen e përkatësisë etnike të krahinës së njohur nga grekët si “Epir” dhe nga shqiptarët si Shqipëria e Jugut. Kjo linjë kufitare u bazua mbi Protokollin e Firences të 17 dhjetorit 1913 dhe kaloi mes për mes Shqipërisë së Jugut / Epirit. Linja e Firences në fakt nuk kënaqi plotësisht shqiptarët (në jug të kësaj linje shtrihet Epiri i Jugut, i banuar në mënyrë kompakte, së paku në Çamëri, Kostur dhe Konicë, nga popullsi shqiptare e besimit mysliman dhe të krishterë ortodoks), pavarësisht se u mundësoi formimin e shtetit. Por, nga ana tjetër, linja e përcaktuar nga vendimet ndërkombëtare para dhe pas Luftës së Parë Botërore, nuk la të pakënaqur as Greqinë, që identifikonte të gjithë popullsinë ortodokse në trojet shqiptaro-epirote, arbitrarisht, si të

etnicitetit grek.¹ Më 1914 në jug të Principatës së pavarur dhe asnjënëse Shqiptare shpërthyen trazira të importuara politikisht dhe ushtarakisht nga Athina dhe më pas u krijua me imponim i ashtuquajtur i Epiri i Veriut autonom. Pas fillimit të Luftës së Parë Botërore, trupat greke pushtuan edhe zyrtarisht krahinën. Greqia shpalli aneksimin dhe në Parlamentin e Athinës u sajua në vitin 1915 edhe një përfaqësi e deputetëve të vetëquajtur epirotë.² Para evakuimit të Epirit të Veriut nga ana e trupave ushtarake greke, numri i banorëve në Shqipërinë zyrtare të Jugut ka qenë 300 000 frymë (180 000 myslimanë shqiptarë dhe 120 000 ortodoksë shqiptarë ose grekë). Humbjet që ka pësuar elementi shqiptar mysliman nga njëra anë prej masakrave të bëra prej bandave greke, dhe nga ana tjetër prej sëmundjeve të lisë, dizenterisë, malaries dhe urisë, rezultojnë të jenë nga 60 000 deri në 70 000 frymë.³ Megjithatë, Italia ndërhyri në anën shqiptare, dërgoi trupa dhe në vitin 1917 shpalli një Shqipëri të pavarur nën protektoratin italian,⁴ por përgjithësisht në Shqipërinë e Jugut, italianët ndoqën një politikë të ekuilibruar në raport me ndjeshmëritë greke dhe shqiptare, duke mbrojtur para së gjithash interesat italianë në këto anë.⁵ Në Konferencën e Paqes në Paris, si Greqia dhe Shqipëria e pretenduan Epirin e Veriut dhe Epirin e Jugut, paralelisht (Shqipëria natyrale e Jugut). Grekët pretendonin se në Epirin e Veriut jetonin 150 000 «grekë» në pikëpamje të ndërgjegjes nacionale. Pala shqiptare në këmbim pretendonte se ishin 40 000 shqiptarë myslimanë dhe 14 000 shqiptarë të krishterë në jug të Linjës së Firences, d.m.th. në krahinën e Thesprotisë në Epirin e Jugut. Në vitin 1920, Shqipëria hyri në Lidhjen e Kombeve dhe e paraqiti çështjen e caktimit

¹ Rasti i raporteve shqiptaro-greke para Luftës së Parë Botërore është trajtuar nga ana ime gjerësisht në dy monografi: Romeo Gurakuqi, *Principata e Shqipërisë dhe Mbretëria e Greqisë* (Tiranë: UET Press, 2011); dhe Romeo Gurakuqi, *Shqipëria 1911-1914* (Tiranë: UET Press, 2012), 530-555.

² *Arkivi i Institutit të Historisë* (më tej: *AIH*), Fondi i Arkivit të Vjenës – *Haus, Hof und Staatsarchiv Wien, Politisches Archiv, Albanien* (më tej: *HHSt.A.P.A.A.*), Vj. 25-5-530. Raport i zëvendëskonsullit perandorak dhe mbretëror austro-hungarez në Janinë, 22 qershor 1915.

³ *Po aty*, Vj. 25-56. Spostime etnografike në Epir, Vlorë, më 17 shkurt 1915 (korrespondon me: *HHStAPAA* në *AIH*, N-217, D. 90/3, fl. 6-7).

⁴ Romeo Gurakuqi, *Shqipëria dhe çështja shqiptare pas Luftës së Parë Botërore (1 nëntor 1918 – 9 nëntor 1921), Statusi, kufijtë dhe rindërtimi shtetëror* (Tiranë: UET Press, 2013), 10-11.

⁵ Beqir Meta, *Minoritetet dhe ndërtimi kombëtar në Shqipëri (1912-1924)*, Qendra e Studimeve Albanologjike, Instituti i Historisë (Tiranë: Kristalina-KH, 2013), 209-238.

dhe të njohjes së kufirit para këtij organizmi ndërkombëtar të kombeve të lira. Me vendimin e 9 dhjetorit 1921 të Konferencës së Ambasadorëve, u ripërcaktuan kufijtë shtetërorë të shtetit shqiptar dhe një Komision i Hetimit të Lidhjes së Kombeve u dërgua për të shqyrtuar zonat në diskutim.⁶ Komisioni pati arritur në përfundimin se ndjenjat nacionaliste greke ishin më të fuqishme në jug të kufirit, d.m.th. në Greqi, mes panepirotasve, sesa në popullsinë e vetë Epirit të Veriut. Prandaj Komisioni i Hetimit të Lidhjes së Kombeve, në tërësi, aprovoi Linjën e Firences (atë të 17 dhjetorit 1913), si një kufi të arsyeshëm që mund të ndërtohej për këtë hapësirë, ku raca, gjuha, besimi ishin përzier në mënyrë të pashkatërrueshme.⁷

Në vitin 1921, pas raportit të Komisionit të Hetimit të Lidhjes së Kombeve, Konferenca e Ambasadorëve njoftoi se kishte konfirmuar kufirin shqiptaro-grek të vitit 1913, përfshirë Linjën e Firences. Për disa kohë Greqia nuk dëshiroi ta njihte këtë kufi, por në vitin 1922 e bëri në fakt këtë gjë, me disa rezervime që lidheshin me numrin e fshatrave ende nën diskutim në ish-kazanë e Korçës. Pas dërgimit të një komisioni tjetër të përkufizimit të kufirit, Greqia më në fund, megjithëse duke ngurruar, pranoi vendimin mbi kufirin, në vitin 1924. Ekonomikisht kjo hapësirë ishte pjesa më prodhimtare e shtetit shqiptar. Kjo krahinë nuk mund të thuhet se ishte ekonomikisht thelbësore për Greqinë. Kufiri prekte përgjatë linjat natyrale të komunikimit. Pretendimet greke për rishikimin e kufirit, që prej vitit 1924 e këndeje, kanë qenë më së shumti të bazuara mbi arsye strategjike. Grekët u përpoqën të argumentonin se kufiri i vitit 1924 ishte i pamundur për të mbrojtur Greqinë nga ndonjë agresor dhe se kufiri strategjik për Greqinë, shtrihej ndërmjet linjës së maleve në jug të Vlorës.⁸ Pra, kemi të bëjmë me një pretendim absurd të Greqisë për ta shtyrë kufirin edhe më tutje në veri të Linjës së Firences, duke harruar se në jug të kësaj linje, ndodhej një popullsi kompakte e autoktone shqiptare dhe në jug të Linjës së Firences, po ashtu jetonin mbi 50 000 shqiptarë etnikë nën një trysni të ndërlikuar për shkak të

⁶ Gurakuqi, *Shqipëria dhe çështja shqiptare pas Luftës së Parë Botërore*, 215- 257.

⁷ *The National Archives*, London (më tej: TNA), Foreign Office (më tej: FO) 371. 8531, C 7811, Raport i Komisionit Hetimor mbi punën e tij nga 19 dhjetori deri më 1 shkurt 1923, Hetimi në Shqipërinë e Jugut, 2 maj 1923..

⁸ *Po aty*, WO.202.960, Albania, Appendix "A" to G-2 (P.B.), Allied Force Headquarters [Shtabi i Forcave Aleate] (më tej: AFHQ) *Balkan Political Review*, Issue No.1°, for week ending 8 November 1944, Albania. Notë e shkurtër mbi minoritetin grek në Shqipëri dhe çështjen e kufirit greko-shqiptar.

diversitetit religjioz në bashkësinë vendëse. Gjithsesi, çështja e kufirit tokësor mes Shqipërisë dhe Greqisë u konsiderua një çështje e mbyllur, ditën kur në Quai d'Orsay, më 30 korrik 1926, u zhvillua ceremonia e nënshkrimit të aktit final prej ambasadorëve të të gjitha vendeve garantuese të Traktatit të Paqes dhe prej ministrave të Jashtëm të të tria vendeve të interesuara, Greqisë, Jugosllavisë dhe Shqipërisë.⁹

Popullsia e Epirit të Jugut në Luftën e Dytë Botërore

Për sa i përket numrit të shqiptarëve në prefekturën e Thesprotisë para luftës, i jemi referuar indirekt *Greek White Book*, "*Italy's Aggression against Greece*", botuar në Athinë në vitin 1940. Dokumenti 111 në këtë libër citon Agjencinë Italiane të Lajmeve "Stefani", e cila shprehej se në Çamërinë e aneksuar në vitin 1913 banonin 80 000 shqiptarë dhe vetëm 10 000 ishin të kombësisë greke. Mirëpo, në dekadën e dytë dhe të tretë të shek. XX, një pjesë e popullsisë shqiptare të Epirit të Jugut, u detyrua të emigronte, ose të shkëmbehej me popullsinë greke të Azisë së Vogël. Për shkak të kësaj lëvizjeje, situata në vitet 1940 ishte e ndryshme në pikëpamje të numrit të popullsisë shqiptare banuese në krahinë: në muajin gusht të vitit 1940 gjendeshin në Çamëri ende rreth 50 000 shqiptarë, të cilët përbënin shumicën e popullsisë. Po në të njëjtin libër, gjejmë dokumentin 112, që i referohet Agjencisë së Athinës, e cila jep një pamje krejt tjetër. Aty shkruhet se, prej totalit të 65 074 banorëve të këtij distrikti, 18 109 ishin të nacionalitetit shqiptar. Ata gëzonin benefitet e një administrimi paternalist dhe jetonin në harmoni të plotë me pjesën tjetër të bashkëqytetarëve të tyre.¹⁰ Mendoj që shifra e parë është e situatës së popullsisë shqiptare e dekadës së dytë të shek. XX, përpara proceseve të valës së parë të largimit të sforcuar të çamëve drejt Shqipërisë dhe drejt emigracioneve të tjera në Turqi. Ndërkohë që shifra greke besoj se ishte e zvogëluar në minimumin e vet dhe mohonte tërësisht ekzistencën e popullsisë ortodokse shqiptare të Çamërisë, e cila nuk llogaritej. Popullsia shqiptare ortodokse, sipas nesh, ishte numëruar nga ky regjistrim si popullsi greke. Sjelljet shtypëse të pashallarëve shqiptarë në shërbim të Perandorisë Osmane në fund të shek. XVIII dhe në fillim të

⁹ *Po aty*, FO. 371. 11203, C9240/27/90, Përcaktimi i kufirit shqiptar, Komisioni i Kufirit Shqiptar, 1922-1925, Raport mbi realizimin e punës.

¹⁰ *Po aty*, FO. 371.48094, R 7709/544/90, no. 244, 89/18/45, Leeper për Anthony Eden, Athinë, 23 prill 1945.

shek. XIX, kishin bërë punën e vet dhe kishin ndikuar në një afrimitet më të madh të ortodoksëve shqiptarë në Epirin e Jugut me Kishën Ortodokse Greke dhe me shtetin helen, si mbrojtës të tyre, në fund të fundit. Kjo shpjegon heshtjen e saj dhe pranimin afatgjatë të realitetit të ri gjeopolitik në këto anë.

Rrjedhojat e Luftës Italo-Greke për Epirin e Jugut

Me shpërthimin e Luftës Italo-Greke 1940-1941, shqiptarët në të dyja anët e kufirit, në Epirin e Veriut dhe Epirin e Jugut, kanë qenë viktimat e para të këtij konflikti, që nuk ishte në thelb një përplasje për interesat e tyre. Shpërthimi i luftës prishi gjithë ekuilibrat e brishtë, të ngrirë në njëfarësoj prej dy dekadash. Më pas, popullsia shqiptare e Epirit të Jugut, ka pësuar dhe shoqëruar, paralelisht me popullsinë greke, dramën shtetërore greke, atë të dezintegrimin të strukturës së Mbretërisë së Greqisë, të përçarjes së brendshme politike, të pushtimit gjerman të pjesës më të madhe të territorit shtetëror, pushtimit italian të Epirit në tërësi dhe ishujve jonianë, ballafaqimit të brendshëm politik e civil që vijoi gjatë në këtë vend. Shqiptarët e Çamërisë arritën të mbijetojnë në një situatë me vështirësi të papara, në vitet që pasuan: është fjala për vitet 1941-1944. Ata u mjaftuan t'u kërkonin autoriteteve italiane deri në verën e vitit 1943, dhe atyre gjermane pas kësaj kohe deri në evakuimin e tetorit 1944, njohjen e të drejtave që iu mohuan në periudhën e viteve 1913-1941, dhënien e furnizimeve ushqimore për popullatën e mjeruar dhe ndonjë kërkesë sigurie dhe mbrojtjeje.¹¹

Thënë ndryshe, gjatë gjithë periudhës së luftës, çështja e Epirit të Jugut dhe brenda saj “çështja çame”, u mbajt e ngrirë. Rajoni u drejtua fillimisht deri në kapitullimin e Italisë, nga ushtarakët italianë, që siguronin administrimin e çështjeve civile dhe mbrojtjen e bashkësisë shqiptare në bashkërendim me të Plotfuqishmin italian në Athinë, Ghigi. Ndikimi i Mëkëmbësisë së Tiranës në çështjen çame, pas ngjarjeve të dhunshme ndëretnike në krahinë, erdhi duke u ridimensionuar në mënyrë të qartë dhe të vendosur. Në fakt, procesi i greqizimit të popullsisë kishte ndikuar në ndryshimin e pamjes etnike të territoreve të Epirit të Jugut. Duke bërë një inspektim në rajon, diplomati italian Carlo Umiltá do të

¹¹ *Arkivi Qendror Shtetëror i Republikës së Shqipërisë* (më tej: *AQSH*), Fondi (më tej: *F.*) Mëkëmbësia e Përgjithshme, Viti (më tej: *V.*) 1941, Dosja (më tej: *D.*) 699, fl. 37-38. Letër e Nuri Dinos për Françesko Jakomonin.

deklaronte se nga Kosturi shqiptar nuk kishte mbetur as hija. Grevena (Grebeneja) ishte bërë arumune; Meçova ishte mikse, arumune dhe greke, Janina, Arta dhe Preveza ishin greke. Në të gjitha këto lokalitete, popullsitë mbizotëruese ishin të vendosura për të mos u përfshirë në shtetin shqiptar. Umiltá arrinte kështu në përfundimin se ideja për t'i aneksuar këto vende në Shqipëri ishte absurde, sepse i gjithë populli do të hidhej më pas në kryengritje. Ky inspektim dhe këto konkluzione të Umiltá-s, bënë që në fund të vitit 1941, autoritetet italiane të ndryshonin qëndrim, të linin mënjanë përfundimisht idenë e sistemimit të Epirit të Jugut në Shqipëri, të mos flisnin më për Çamërinë dhe Roma i aprovoi plotësisht përfundimet e arritura nga ai.¹² Kjo vendimmarrje në heshtje shpjegon arsyen pse një volum shkencor mbi Çamërinë i Institutit të Studimeve Shqiptare nuk u botua në vitin 1942 dhe në muajin janar 1943 si përfundim u la mënjanë, për "*arsye të oportunitetit politik*".¹³ Sipas nesh, zgjidhja do të kishte qenë, një veçim i territorit me shumicë shqiptare në Epirin e Jugut deri në rrjedhën e lumit Kallamas, nga pjesa tjetër. Mirëpo një diferencim i tillë nuk ndodhi, madje as nuk u ideua si propozim dhe zgjidhje e arsyeshme e situatës politike dhe etnike.

Ndërkohë, pas dezintegritimit të shtetit grek në prill të vitit 1941, mjedisi politik i Greqisë u copëtua në grupe politike e ushtarake me interesa dhe prirje nga më të ndryshme. Në rrethanat e pushtimit filloi aktivitetin edhe lëvizja e rezistencës, e cila ka qenë e përbërë nga këto grupe: forcat e EAM/ELAS-it të drejtuara nga Stefanos Sarafis, që përfaqësonin forcat e majta; EDES e drejtuar nga Napoleon Zervas, që përmblihte venizellistë dhe republikanë; grupimi i tretë kanë qenë monarkistët, të cilët kishin pol kryesor drejtimi, qeverinë në emigracion. Gjermanët, nga ana e tyre, kishin krijuar forcat ushtarake të qeverisë greke progjermane. Forcat e EDES-it, të drejtuara nga Napoleon Zerva, operonin kryesisht në Epir dhe kur Italia po kapitullonte në verën e vitit 1943, në Epir erdhën gjermanët dhe Zervas bëri marrëveshje mossulmimi me ta.¹⁴ Për sa i përket qëndrimit ndaj çamëve, EDES, me një orientim ideologjik nacionalist dhe antikomunist, hodhi poshtë në mënyrë kategorike politikën e kujdesshme ndaj popullsisë çame që

¹² Davide Rodogno, *Il Nuovo Ordine Mediterraneo, Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa (1940-1943)*, (Torino: Bollati Boringhieri, 2014), 137, 139, 140, 141.

¹³ Alberto Basciani, *L'impero dei Balcani, L'occupazione italiana dell'Albania (1939-1943)* (Roma: Viella, 2022), 172.

¹⁴ Shih edhe: Meta, *Minoritetet dhe ndërtimi kombëtar*, 134.

ndiqte EAM/ELAS. Napoleon Zervas, udhëheqësi i EDES-it, nuk tregoi asnjë dëshirë për të bashkëpunuar me popullsinë çame në luftën kundër okupatorit, pavarësisht përpjekjeve dhe presionit që bënë oficerët britanikë të ndërlihdjes, për të nxitur një politikë të tillë.¹⁵ Pas marrjes së kontrollit të Epirit nga ana e ushtrisë gjermane në verën e vitit 1943, situata në Çamëri u bë katastrofike, për shkak të shkatërrimit të fshatrave dhe akteve të hakmarrjeve reciproke, për vuajtjet e pësuar nga popullsia vendëse e këtyre anëve në kohën e diktaturës ushtarake të Metaxas-it.

Kur armatat sovjetike hynë në Europën Lindore, më 1944, mungesa e një plani të Treshes së Madhe Aleate për gadishullin e Ballkanit, u bë e dukshme dhe problematike. Me qëllim që të parandalonin një përplasje midis forcave britanike dhe atyre sovjetike, Winston Churchill (Uinston Çërçill) dhe Stalini ranë dakord të ndanin përgjegjësitë mbi gadishullin e Ballkanit, kur u takuan për të famshmen “Marrëveshje të Përqindjeve”, të tetorit të vitit 1944. Mbi bazën e notave informale të shkëmbyera në mes këtyre dy liderëve, Greqia do të mbetej nën sferën e ndikimit britanik, Rumania dhe Bullgaria në atë sovjetike, ndërsa Jugosllavia dhe Shqipëria (e harruar fillimisht) mbetën në fashon e përgjysmuar të influencave të superfuqive aleate.¹⁶ Churchill kishte parasysh që këto marrëveshje do të "fluturonin" me mbarimin e luftës, por u provua se ky pakt informal ishte i vështirë të harrohej në Moskë. Mbi bazën e përcaktimeve të marrëveshjes, pas lufte Stalini mori vendime të rëndësishme. Kështu, ai e detyroi EAM-in të merrte pjesë në një kabinet qeveritar të unitetit kombëtar, të kryesuar nga një kryeministër probritanik, si Jorgos Papandreu. Vendi në fakt ishte në çoroditje totale. Greqia nuk u vendos kështu nën sundimin komunist falë Marrëveshjes së Përqindjeve të Stalinit dhe Churchill-it.

¹⁵ Eleftheria K. Manta, “The Çams of Albania and the Greek State (1923-1945)”, në *Journal of Muslim Minority Affairs*, 29:4 (15 December 2009), 531.

¹⁶ *Churchill Archive online* (www.churchillarchive.com): David Woolner, *The birth of the Anglo-American ‘Special Relationship’*, Roosevelt Institute, 2002; Winston, S. Churchill, *The Second World War*, Vol.6, Triumph and Tragedy (Boston: Houghton Mifflin, 1976), 227; Po ashtu shih: Wilson Center, Digital Archive, International History Declassified, <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/123187>, “Record of Meeting at the Kremlin, Moscow on 10 October 1944, at 7 p.m.,” October 10, 1944, History and Public Policy Program Digital Archive, Public Record Office.

Po ashtu: TNA, PREM, 3-41, Procesverbali personal i Kryeministrit, 11.10. 1944, Seria No. M (tal) 5/4.

Rusët mbetën jashtë Greqisë dhe trupat britanike u vendosën në Greqi, me aprovimin e Presidentit Roosevelt (Rusvelt) dhe mareshalit Stalin.¹⁷

Lufta civile dhe pasojat në Epirin e Jugut

Siç edhe dihet, me largimin e gjermanëve, në Greqi filloi periudha e përballjeve të brendshme mes EAM-it dhe EDES-it. *Kështu, nga muaji tetor 1944 deri në muajin shkurt 1945, EAM, që ishte në fakt zotërues i vendit, do t'u kundërvihet trupave britanike, të cilat kërkonin rivendosjen e pushtetit mbretëror.* Komunistët bënë dy gabime kryesore taktike, që ndikuan negativisht në kauzën e tyre: 1. ata humbën shumë kohë dhe energji duke ndjekur sukseset e përditshme nëpërmjet sulmeve ndaj pozicioneve pararojë të stacioneve policore në kryeqytet dhe në qendrat e tjera të rezistencës; dhe 2. ata zhvendosën forca të konsiderueshme të ELAS-it kundër forcave të Zervas-it në Epir. Dhe kjo lëvizje kishte pak kuptim, ndërkohë që sukcesi i ELAS-it në Athinë do të thoshte shkatërrim i Zervas-it në Epir.¹⁸ Në Krishtlindjet e vitit 1944, Churchill dhe Antony Eden u nisën në Athinë për t'u përpjekur të gjenin një zgjidhje politike për krizën në Greqi. Misioni i tyre dështoi të ndalonte luftimet, por, kur kryeministri britanik u kthye në Londër, ia doli të zgjidhte një vështirësi politike, duke bindur Mbretin George të mos kthehej në Greqi gjatë asaj kohe; në mungesë të tij, kryepeshkopi Demaskions duhej të sillej si regjent. Damaskions vendosi një gjeneral republikan veteran, Nikolaos Plastiras, për të zëvendësuar Papandreun si kryeministër, dhe disa ditë më vonë, natën e 4-5 janarit 1945, forcat e ELAS-it dolën qetësisht jashtë Athinës. Një armëpushim u nënshkrua më 11 janar 1945. Një muaj më vonë, më 12 shkurt u nënshkrua *Marrëveshja e Varkizës*. Pas këtij akti pajtimi, edhe Zervas, më 15 shkurt 1945, shpërndau guerilasit e tij andartë të mbetur në Ishullin e Korfuzit. Me parashikimin e demobilizimit të ELAS-it dhe krijimin e ushtrisë së re, Varkiza parashtroi mundësinë edhe të invadimit të Shqipërisë dhe për rrjedhojë ngriti një problem serioz rreziku për regjimin e ri të sapoinstaluar të Enver Hoxhës.¹⁹

¹⁷ D. George Kousoulas, "The Greek Communists Tried Three Times and Failed", në *The Anatomy of Communist Takeovers*, edited by Thomas T. Hammond & Robert Farrell (New Haven and London: Yale University Press, 1976), 296-297.

¹⁸ Po aty, 299.

¹⁹ Haris Vlavianos, *Greece, 1941-49: From Resistance to Civil War, (The Strategy of the Greek Communist Party)* (New York: Palgrave Macmillan, 1992), 74.

.....

Sa më sipër ishte situata greke në kompleksitetin e vet, por një rëndësi të posaçme merr gjendja e popullsisë shqiptare në Epirin e Jugut. Përshkrimi i gjatë i mësipërm madje synon të qartësojë pikërisht pozicionin e popullsisë shqiptare brenda kësaj trazire dhe lufte të brendshme politike dhe civile. Që nga vera e vitit 1944 së paku, popullsia shqiptare e Çamërisë u vendos nën goditje. Dy janë tipat e goditjeve: spastrimi i popullsisë shqiptare myslimane të Çamërisë, frikësimi i sforcuar ndaj popullsisë shqiptare ortodokse atje, spastrimi nga trojet dhe pronat e tyre stërgjyshore. Dy lloj spastrimesh kanë ndodhur ndaj çamëve myslimanë: fillimisht Zerva deri në dhjetorin e vitit 1944; më pas forcat qeveritare të ushtrisë së rregullt të komanduar nga Plastiras dhe të mbështetura nga mbetjet e EDES-it të Zervas-it. Jo më pak armiqësore ndaj Çamërisë kanë qenë edhe forcat e majta të ELAS-it, gjegjësisht lëvizja partizane greke. Duhet të saktësojmë, se ndaj shqiptarëve të Çamërisë të gjitha këto forca, kundërshtarë për vdekje mes tyre në planin e brendshëm, në planin e qëndrimit ndaj shqiptarëve në tokat e tyre në Greqi ato kanë qenë unitare. Bashkërisht, ato kanë qenë kundër njohjes së të drejtave sovrane të pakicës kompakte të çamëve, që në fakt në atë territor ku banonin ishin shumicë.

Çfarë rezulton nga dokumentet britanike në lidhje me keqtrajtimin, dhunën dhe mizoritë e forcave të ndryshme greke ndaj popullsisë shqiptare në verën e vitit 1944 deri në muajt e parë të vitit 1945?

Në fund të muajit maj 1944, trupat e Napoleon Zervas-it mësynë drejt Pargës, pushtuan Paramithinë, më datë 27 qershor të vitit 1944. Kjo lëvizje vendosi nën kërcënim minoritetin shqiptar nga perëndimi në Margarit, në veri, deri në det, dhe në rrugën Janinë-Igumenicë. Situata u acarua edhe më tej nga interferenca e trupave gjermane që përdornin çamët. Kështu, një togë gjermane kundërsulmoi, duke përfshirë në repartet e veta edhe pjesëtarë të minoritetit çam. Kundërsulmi u zmbraps nga forcat e Zervas-it, duke sjellë si pasojë të drejtpërdrejtë, fillimin e një persekutimi në shkallë të gjerë ndaj minoritetit shqiptar. Shumë

kryefamiljarë u tërhoqën me njerëzit e tyre në veri të lumit Kalvakiotikos.²⁰

Zyra përfaqësuese e ministrit rezident britanik në Bari jep këtë shpjegim mbi pretekstin e fillimit të gjenocidit ndaj popullsisë shqiptare të krahinës çame: pas evakuimit përfundimtar të Greqisë prej gjermanëve, trupat e Zervas-it morën në zotërim këtë pjesë të Çamërisë, që banohej nga popullsia shqiptare atje dhe u strehuan në shtëpitë që u përkisnin në pronësi shqiptarëve. Siç duket, në një lokalitet të vetëm, 40 ushtarë të Zervas-it pas kësaj hyrjeje të paftuar dhe jomiqësore në shtëpitë e shqiptarëve, u zhdukën dhe më vonë u gjetën të vrarë. Ky incident që ka ndodhur në muajin qershor të vitit 1944, shërbeu si pretekst që nxiti raprezaljet prej forcave të Zervas-it, të cilat nga kjo kohë filluan nxjerrjen jashtë të të gjithë popullsisë shqiptare të Çamërisë drejt Shqipërisë, proces që vazhdoi gjatë dhe i përfshiu të gjithë, pa dallim, si gratë ashtu edhe fëmijët.²¹

Ka edhe një rrethanë strategjike që ka ndikuar në fillimin e këtij represioni: në muajin gusht 1944, Napoleon Zervës i lindi nevoja për të forcuar linjën mbrojtëse në bregdet, për të siguruar furnizime për forcat e tij paramilitare. Kjo nevojë strategjike i erdhi për mbarë Zervës, pasi me këtë rast ai filloi të pastronte zona të tjera, përfshirë edhe fshatrat shqiptare në krahinën e Filatit. Kjo ofensivë shkaktoi një evakuim të mëtejshëm të minoritetit shqiptar. Një numër i konsiderueshëm banorësh shqiptarë filluan të kalonin kufirin për në Shqipëri, për t'i shpëtuar goditjes shfarosëse. Së fundi, gjatë tërheqjes gjermane dhe me urdhër të gjeneralit britanik Scobie, Zerva i zhvendosi trupat e tij më në Veri, në afërsi të kufirit shtetëror me Shqipërinë, për të prerë tërheqjen gjermane nga Korfuzi. Me këtë rast, ai kreu një rrugë dhe dy punë: përzuri edhe minoritetin shqiptar drejt Shqipërisë. Kjo lëvizje provokoi rëndë qeverinë shqiptare progjermane, e cila ndërmori një fushatë në gusht dhe në shtator në radio dhe në gazetë. Sipas deklaratave zyrtare të qeverisë së Tiranës, forcat greke të Zervas-it në verën e vitit 1944 kishin vrarë rreth 250 shqiptarë dhe kishin persekutuar më se 20 mijë të tjerë.²²

²⁰ TNA HS 5/75. Marrëdhëniet mes grupeve shqiptare dhe greke në vitet 1943-1944, Ballit Kombëtar dhe EDES-it.

²¹ *Po aty*, FO. 371.48094, R2294/544/90. Nënkoloneli Deakin, z. Brooad, Bari, 23, janar 1945.

²² *Po aty*, HS 5/75. Marrëdhëniet mes grupeve shqiptare dhe greke në vitet 1943-1944, Ballit Kombëtar dhe EDES-it.

Kështu pra, në verën e vitit 1944 konflikti filloi me gjakderdhje të madhe. Sipas rendit kronologjik, masakra e parë e madhe ka ndodhur në muajin qershor 1944 në Paramithi. Nga fillimi i muajit qershor 1944, EDES vendosi si objektiv marrjen nën kontroll të Paramithisë dhe hapësirës së saj të gjerë, ku Shtabi i Përgjithshëm i Lindjes së Mesme i forcave Aleate kishte vendosur të krijonte një urë për të lehtësuar furnizimin me armatim të forcave të rezistencës. Çlirimi dhe sigurimi i kësaj hapësire bregdetare u konsiderua si një nevojë e dorës së parë ndaj dhe Zervas, që kishte juridiksionin e kontrollit ushtarak të kësaj krahine, filloi ekzekutimin e kësaj detyre. Në fund të muajit qershor të vitit 1944, forcat gjermane e lëshuan Paramithinë, ku mbeti vetëm një garnizon i vogël, së bashku me pak njësi paraushtarake të popullsisë vendëse çame, që do ta mbronin këtë qytet. Në mëngjesin e datës 27 qershor të vitit 1944, forcat e EDES-it hynë në Paramithi. Në drekë, forcat e EDES-it masakruan jo vetëm mbrojtësit e qytetit dhe parinë çame, por pa dallim edhe fëmijët dhe gratë e popullsisë vendëse myslimane. Viktimat kanë qenë me qindra dhe kush arriti të ikte, u drejtua në bregun perëndimor të lumit Kalamas. Pjesa tjetër u grumbullua në kampe përqendrimi, të shoqëruar nga rojet e EDES-it dhe u transferua në vende të tjera drejt kufirit me Shqipërinë.²³ Në masakrën e 27 qershorit 1944 në Paramithi u vranë, u therën dhe vdiqën nga të rrahurat më se 600 gra, burra e fëmijë. Barbarizma u kryen edhe në Karbunarë, Dragon, Kardhiq, Margëlliç, Pargë, Filat, Spatar, Koske etj.²⁴ Vetëm pas masakrës së Paramithisë, më 10 korrik 1944, u bë organizimi i Komandës së Çamërisë nga Nuri Dino, Moulla Emin, Vehib Hodo me drejtimet operacionale mbrojtëse, që tregohen më poshtë në punim. Masakrat e para i detyruan rreth 20 000 shqiptarë të Çamërisë (të krahinës së Paramithisë dhe të Pargës), që në muajin gusht 1944 të mblidhen në Filat. Aq ishte acaruar situata, sa autoritetet greke nën gjermanët, me pranimin edhe të Neubacher-it, të dërguarit të posaçëm gjerman për Juglindjen, kishin projektuar që në këtë kohë një ndërrim të tyre me popullsinë ortodokse greke të krahinës së Gjirokastrës dhe të Konispolit.²⁵ Në ditët e para të muajit gusht të vitit 1944, EDES vazhdoi operacionet e veta në Çamëri. Luftëtarët e

²³ Manta, "The Çams of Albania and the Greek State", 532.

²⁴ Meta, *Minoritetet dhe ndërtimi kombëtar*, 126.

²⁵ *Përmbledhje dokumentesh nga Fondi i Komandës Gjermane, 1940-1944*, Buletini Arkivor Ushtarak (Tiranë: 2017), dok. nr. 244. Përfaqësia gjermane në Beograd, Brude Junker dërguar Përfaqësisë në Tiranë, telegram i shifruar, nr. 230, Beograd, 21 gusht 1944.

EDES-it kapërcyen çdo rezistencë të popullsisë vendëse dhe njëkohësisht vijuan operacionet e deportimit të popullsisë shqiptare drejt territorit të Shqipërisë. Ata bënë një kërçi të madhe mbi krahët e Çamërisë, popullsinë civile, duke kaluar nën thikë 250 burra, parinë dhe klerin mysliman. Qyteti i Paramithisë u dogj sërish, popullsia u vra dhe u masakrua, ndërsa 12 fshatra përreth pësuan të njëjtin fat.²⁶ Më 28 gusht 1944, në Pargë, bandat e Zervës vranë 49 burra dhe 8 gra.²⁷ Kjo ployë e re u krye nga çetat nacionaliste greke të Zervës ndaj popullsisë fatkeqe të Çamërisë, si vepra e fundit e një vargu salvimesh që shovinistët, në mënyrë të koordinuar si struktura të identifikuar, civile, ushtarake dhe religjioze kishin ndërmarrë për më shumë se gjysmë shekulli në Epirin e Jugut ndaj popullit shqiptar. Më 21 shtator të vitit 1944, forcat gjermane, që deri atëherë nuk kishin arritur të ndalnin masakrat, filluan të evakuoheshin nga Epiri. Misioni Ushtarak Britanik urdhëroi EDES-in të parandalonte, që forcat gjermane të imbarkoheshin për në Ishullin e Korfuzit. Divizioni i 10-të i EDES-it urdhëroi njësitë e veta të ndërmerrnin një sulm të përgjithshëm kundër forcave gjermane dhe brenda pak ditëve i gjithë rajoni i Thesprotisë u çlirua. Në mbrojtje të popullsisë shqiptare të Filatit kishin mbetur vetëm njësitë e armatosura të Çamërisë, por rezistenca e tyre ndaj depërtimit të forcave nacionaliste greke u kapërcye shumë shpejt. Ajo që pasoi ishte një masakër tjetër e madhe, që ndodhi në tetor të vitit 1944 në Filat. Për pesë ditë qyteti ishte në kaos, shkatërrim dhe vrasje pa dallim. Udhëheqësit shqiptarë të Filatit, Masar dhe Nuri Dino u larguan më përpara për në territorin e Shqipërisë, së bashku me forcat gjermane, duke e lënë popullsinë pa udhëheqësi. Dhjetëra gra dhe fëmijë u mbyllën në ndërtesën e shkollës së Filatit dhe vetëm pas ndërhyrjes së oficerëve aleatë, ata u liruan dhe shpëtuan pas ditësh të tëra kërcënimi nga terroristët andartë. Brenda pak ditëve, e gjithë popullsia shqiptare e zonave fshatare të Çamërisë u deportua dhe aty nuk mbeti më këmbë shqiptari jo i krishterë.²⁸ Vetëm dy masakra, ajo e Paramithisë dhe ajo e Filatit, lanë pas 2 000 kufoma, gra, fëmijë, pleq dhe burra të çarmatosur, të masakruar shtazërisht nga banditët fashistë të Greqisë së Luftës së Dytë Botërore. Gjatë periudhës korrik – nëntor 1944, mendohet se i gjithë minoriteti shqiptar mysliman në Greqi kaloi një herë për në

²⁶ “Çetat nacionaliste Greke dhunojnë tanësinë shqiptare dhe mobilizojnë popullsinë përdhunisht”, në gazetën *Bashkimi i Kombit*, e mërkurë, 6.09.1944.

²⁷ Meta, *Minoritetet dhe ndërtimi kombëtar*, 127.

²⁸ Manta, “The Çams of Albania and the Greek State”, 533.

Shqipëri. Shifra që përflitej ishte rreth 18 mijë banorë të shpërngulur.²⁹ Vetëm në qytetin e Filatit, pas katër ditësh pushkatimesh afër spitalit dhe te përroi i Shejlës, sipas dëshmimeve të të mbijetuarve, u ekzekutuan 259 veta.³⁰ Studiuësja greke Eleftheria K. Manta e vendos këtë numër në mes 22 000 dhe 25 000 banorë të deportuar.³¹

Nga Komiteti Antifashist i Çamërisë, si për ta hedhur poshtë alibinë e Zervas-it dhe qeverisë së Plastiras, për bashkëpunim në bllok komunitar me pushtuesin, vjen një informacion i detajuar që mban datën 17 tetor 1944. Është një letër e gjatë në të cilën jepen detaje mbi masakrat, grabitjet e plaçkitjet, të cilat ushtria e Zervas-it kishte bërë ndaj popullsisë së Çamërisë. Përveç kësaj, aty kemi po ashtu një protestë dhe një numër kërkesash të bëra nga ky organizëm. Dokumenti bën fjalë për krime çnjerëzore dhe plaçkitje të kryera nga bandat e organizuara të EDES-it, nën komandën e gjeneralit Zervas në Çamëri. Në fshatrat e Paramithisë, Gardhitis, Dhrahumi, Karbumari, Velia, Filati, Galbaqi dhe Spatari u masakruan 338 persona, përfshirë burra dhe gra. Raporti jep edhe shifrat e dëmeve ekonomike të plaçkitura: 1 621 000 rrënjë gruri, 4 949 000 rrënjë misri, 2 217 500 rrënjë tërshërë e elbi, 361500 okë me djathë delesh, 1307 kokë gjë e gjallë, 5 140 koshere bletësh, 607 kuaj; 26750 okë lesh; 18 599 okë duhan, 26 800 okë oriz, 37 000 okë bajame, 32 000 pemë ullinjsh dhe dëme pronash të llogaritura në 84 700 franga. Këto veprime dhe akte konsiderohen nga Komiteti Antifashist i Çamërisë si veprime karakteristike barbare fashiste, të cilat e kishin hedhur popullsinë shqiptare të Çamërisë, në vuajtje dhe mjerim që nuk kishin një paralele në histori. Ky komitet, për këtë arsye, i dërgoi qeverisë së Unitetit Kombëtar të Greqisë, Shtabit të Përgjithshëm të Forcave Ajrore Aleate të Mesdheut, qeverive të Fuqive të Mëdha, Anglisë, Ruisë dhe Amerikës, Komitetit Qendror të EAM-it, Guvernatorit të Epirit, Komitetit Panepirot të EAM-it, Komitetit Krahinor të EAM-it në Filat të Çamërisë një notë proteste. Ajo notë u dërgua në emër të popullsisë antifashiste të minoritetit shqiptar të Çamërisë, që ishte shqyer në pjesë dhe ishte shkatërruar prej kriminelëve të bandave të EDES-it dhe ishte detyruar të kalonte në territorin e Shqipërisë, duke vuajtur nga uria dhe sëmundjet. Komiteti protestonte për barbarizmat e pashembullta dhe krimet e kryera nga

²⁹ TNA, HS 5/75. Marrëdhëniet mes grupeve shqiptare dhe greke në vitet 1943-1944, Ballit Kombëtar dhe EDES-it.

³⁰ Meta, *Minoritetet dhe ndërtimi kombëtar*, 127.

³¹ Manta, "The Çams of Albania and the Greek State", 533.

EDES mbi popullsinë e pafajshme që kishte mbetur në Çamëri. Bëhej fjalë për më shumë se 300 gra dhe fëmijë të masakruar; vejusha dhe vajza të reja të dhunuara, dhe në rrethanat e tyre të pambrojtura, ata vazhdonin të mbeteshin viktima të akteve të turpshme të barbarëve të bandave të EDES-it. Të njëjtat banda kishin djegur dhe shkatërruar më shumë se 2 500 deri 3 000 shtëpi, së bashku me furnizimet ushqimore dhe çdo gjë brenda. E keqja tjetër qëndronte se të gjitha këto krime kryheshin prej organizatës së EDES-it, e cila operonte nën emërtimin nacionalçlirimtar, në të njëjtën kohë kur nazizmi ishte mundur, kolaboracionizmi i pretenduar nuk kishte më asnjë vlerë dhe goditja e tyre ishte thjesht një pastrim i pastër etnik. Protesta bën të qartë se shqiptarët e Çamërisë, nuk e mbanin veten përgjegjës për krimet nga të cilat vuajtën grekët dhe shqiptarët e Çamërisë. Ato krime ishin bërë, sipas përfaqësuesve të kësaj organizate të majtë shqiptare në Çamëri, nga klika fashiste e familjes Dino dhe bejlerëve krahinorë (autoritetet greke do të akuzonin posaçërisht Nuri Dinon, Xhemil Dinon, Masar Dinon dhe Vehib Huton). Në fakt, shqiptarët e Çamërisë nuk iu nënshtruan planeve të EDES-it, ndaj dhe ata e pësuan në këtë formë. Komiteti bëri të qartë dhe mori përsipër të njoftonte se, pakica shqiptare në Çamëri e konsideronte veten pjesë integrale të popullit grek, me të cilin ata bashkoheshin për interesa të njëjtë. Gjaku i derdhur në betejën e përbashkët për lirinë e Greqisë e bënte lidhjen e vëllazërisë mes tyre edhe më të fortë, shpreheshin hartuesit. Për këtë, ata jepnin si shembull 500 shqiptarë të Çamërisë të rreshtuar në radhët e ELAS-it, fakt që shërbente kështu si provë se edhe shqiptarët e kësaj ane morën pjesë aktive në luftën për çlirim dhe klasifikimi në bllok si kolaboracionistë ishte një përkufizim i gabuar, i padrejtë. Kërkesat kryesore që pasonin kishin të bënin me kthimin e menjëhershëm të popullsisë së Çamërisë në tokat e veta, sigurimin e instalimit dhe dhënien e mundësisë për të jetuar, dërgimin e një përfaqësuesi të qeverisë në Çamëri për të filluar hetimin dhe sjelljen para drejtësisë të kriminelëve fajtorë, dërgimin e shpejtë të ushqimeve, furnizimeve mjekësore dhe gjëra të tjera të nevojshme për nevojat e popullsisë; largimin e menjëhershëm të ushtarëve të EDES-it nga krahina e Çamërisë, me objektiv shpëtimin e nderit, jetës dhe pasurisë së popullsisë; barazi të plotë të të drejtave, bazuar në Kartën e Atlantikut dhe pjesëmarrjen e popullsisë çame në luftën e popullit grek kundër agresorëve të huaj; lëshimin e menjëhershëm të 300 grave dhe fëmijëve që ishin të destinuar të

dërgoheshin në kampet e përqendrimit në Filat dhe Paramithi. Protesta përfundon me thirrjen “Çamëria e Lirë”.³²

Pyetja që bëhet është kjo: Vërtet familja Dino ka marrë pjesë në masakra, siç pretendojnë grekët dhe këta anëtarë shqiptarë të komitetit antifashist, apo kemi të bëjmë me një frazeologji të majtë, të zbutur e të përunjur ndaj autoriteteve greke, për t’u bërë e pranueshme për Aleatët, në kontekstin e përfundimit të Luftës së Dytë Botërore dhe pozicionit krejtësisht të brishtë të Çamërisë? Kjo mbetet për t’u verifikuar. Po një dokument i firmosur nga nacionalistët shqiptarë të Çamërisë, të lë të kuptosh se në rastin e rezistencës së parisë së Çamërisë, kemi të bëjmë me një organizim vetëmbrojtjeje, të realizuar në muajin qershor 1944 nga familja Dino dhe pasuesit e tyre nacionalistë, në rrethanat e tërheqjes së gjermanëve, kur perspektiva e një operacioni spastrues, karakteristik shovinist grek, ishte në përgatitje e sipër. Pra, sipas arsytimit tonë, bëhej fjalë për masa mbrojtëse dhe jo për organizime pronaziste. Në vitin 1943, pushtuesit gjermanë përdorën agjentë mes minoritetit shqiptar në Greqi për të provokuar incidente pas incidentesh në këtë vend. Në verën e vitit 1944, një grup prej këtyre agjentëve, nën komandën e Ismail Haki-t, të armatosur prej gjermanëve, ndërmoi një sulm kundër një bande të forcave të Zervas-it në zonën e Janinës. Pas kësaj pasoi raprezalja e ndërmarrë nga Zervas mbi fshatrat shqiptare në rajonin e Filatit. Menjëherë pas ngjarjes kemi deklaratën e Enver Hoxhës të datës 4 tetor 1944, në të cilin ai shpallte se synonte të ndiqte forcat e Zervas-it, përgjegjëse për masakrat ndaj fshatrave shqiptare në territorin grek. Enver Hoxha, siç duket, ishte i ndikuar edhe prej arritjes pranë Shtabit të tij edhe të një Misioni të EAM-it.³³ Në të vërtetë, ai nuk bëri asgjë të tillë dhe kërcënimi i lëshuar nga ai ishte një flluskë propagandistike. Shumë burime tregojnë të njëjtën gjë, se pas largimit të trupave gjermane nga Epiri i Jugut, forcat e EDES-it për hakmarrje kishin masakruar deri në 800 shqiptarë në vjeshtën e vitit 1944.³⁴ Kemi të bëjmë me burime të ndryshme, shifra të ndryshme njerëzish të vrarë në masakra, por ajo që duhet të jetë e vërtetë është ekzistenca e kësaj goditjeje asgjësuese ndaj shqiptarëve të Kaonisë së Jugut dhe të

³² TNA, FO. 371.48094, R 544/544/90, Copy of Broadcast 18.12.1944. Detaje të masakrave dhe plaçkitjeve që ushtria e Zervës ka bërë mbi popullsinë e Çamërisë.

³³ *Po aty*, FO. 371.43564. Phillip Broad për Harold Macmillan, Bari, 28 tetor 1944, nr. 177.

³⁴ *Po aty*, HS 5/70, Force 399/ SF/ 880/G29/B8. Raport i kapitenit Harlou, 13 dhjetor 1944.

Thesprotisë në kohën e Luftës Italo-Greke. Pas qershorit 1944, duhet të kenë ndodhur goditje të limituara asgjësuese ndaj forcave të EDES-it nga forcat e mbledhura nga familja Dino, me synim ndaljen e andartëve në përpjekje për t'u instaluar në krahinë. Por, përplasjet mes forcave ushtarake të palëve dhe goditja e padallim të ndaj popullsisë civile shqiptare myslimane në këto anë, janë dy zhvillime krejt të pakrahasueshme, raste disproporcionale sjelljeje që klasifikohen jo njëjloj në të drejtën ndërkombëtare.

Dhuna e filluar nga vera e vitit 1944 nxiti procesin e largimit masiv të popullsisë shqiptare të Çamërisë, të mbetur ende pa u goditur, kryesisht drejt Shqipërisë. Vala e largimit vazhdoi pa ndërprerje deri në dhjetor të vitit 1944. Goditja e andartëve ka qenë, jo ndaj forcave kolaboracioniste, siç arsyetohet rëndom politikisht edhe sot, por ndaj një popullsie të tërë etnikisht dhe fetarisht të përcaktuar dhe tërësisht e paarmatosur. Madje, goditja është kryer nga forcat greke që kishin pasur edhe pakte me gjermanët, që më vonë u bënë me Aleatët, kundër një popullsie tashmë plotësisht pa mbrojtje dhe të etiketuar nga pikëpamja fetare si myslimane, dhe nga pikëpamja politike, padrejtësisht në bllok, si kolaboracioniste.

Në fillim të muajit dhjetor 1944 afërsisht rreth 4 000 refugjatë nga minoriteti shqiptar i Greqisë së Veriut, gjendeshin ende në zonën në jug të Gjirokastrës, pjesa tjetër, më e madhja, kishte lëvizur drejt veriut në kërkim të ushqimit dhe strehimit.³⁵

Në dhjetor të vitit 1944, pas marrëveshjes së Frontit Nacionalçlirimtar (FNÇ) me EAM-in, pati një ndërprerje të fluksit të emigrimit drejt Shqipërisë dhe rikthim të një pjese të të emigruarve nga Shqipëria drejt Greqisë. Mirëpo ky fenomen ishte i përkohshëm, pjesor, sepse sërish në vitin 1945, pas masakrës së marsit të vitit 1945, procesi migrator nga Çamëria drejt Shqipërisë rifilloi, tashmë me një rrugë pa kthim. Nga shqiptarët e zonës së Filatit në veriperëndim të Greqisë, raportohej se 18 000 banorë u detyruan sërish të iknin në Shqipërinë e Jugut, gjatë sulmeve të muajve të parë të vitit 1945, të ndërmarrë nga guerillasit e Zervas-it dhe ushtria e Plastiras-it. Shumë prej këtyre refugjatëve u vendosën në një kamp në Sarandë dhe FNÇ-ja filloi një përpjekje për të lëvizur disa prej refugjatëve drejt Veriut të vendit. Armiqësia mes minoritetit shqiptar në Epirin e Jugut dhe guerillasve të

³⁵ *Po aty*, WO.202.960, Albania, to G-2 (P.B.), AFHQ Balkan Political Review, Issue No.19, for week ending 9 January -1945.

Zervas-it, kishte ekzistuar për disa kohë dhe ishte inkurajuar prej gjermanëve. Ndërkohë që situata në Epirin e Veriut ishte krejtësisht e ndryshme. As Balli Kombëtar dhe as FNÇ-ja nuk kishin persekutuar asnjë anëtar nga minoriteti grek në Shqipëri, megjithëse FNÇ-ja kishte ndërmarrë ndonjë raprezalje ndaj familjeve të veçanta greke për kundërshtim të urdhrave të saj. Marrëdhëniet ndërmjet FNÇ-së dhe EAM/ELAS-it mbetën në sipërfaqe miqësore, dhe në këtë kohë që Zervas bënte raprezaljet ndaj shqiptarëve në Greqi, pranë Shtabit të Përgjithshëm të FNÇ-së ishte i pranishëm Misioni i EAM-it. Duhet të kujtojmë se FNÇ-ja në këtë kohë dyshonte, se EAM, njëlloj si qeveria greke, kishte të njëjtat projekte mbi Shqipërinë e Jugut.³⁶ Dhe ky dyshim në fakt mbi EAM-in ishte plotësisht i vërtetë: ndaj çështjes shqiptare në Greqi dhe problemeve që lidheshin me minoritetet dhe linjat kufitare, partitë politike greke, pavarësisht krahut politik, kanë pasur pak ose aspak diferenca.³⁷

Në fund të muajit janar të vitit 1945, Enver Hoxha pretendonte se gjatë pesë muajve të krizës në Epirin e Jugut, rreth 18 000 banorë çamë kishin kaluar kufirin drejt Shqipërisë. Shefi i Seksionit Vendor për Shqipërinë i *Force 399*, majori Watrous arriti të takonte një pjesë prej emigrantëve dhe të konfirmonte shumë nga ato çfarë ishin shkruar e raportuar më parë mbi minoritetin shqiptar në Greqi dhe sjelljen e autoriteteve qeveritare greke. Arsyeja kryesore e këtij largimi masiv që refugjatët i dhanë majorit Watrous, ishte frika e raprezaljeve të bandave të Napoleon Zervas-it. Ata pranuan hapur se kur Zervas ishte duke vuajtur në duart e gjermanëve, një numër prej njerëzve të tyre, pra banorëve çamë, shfrytëzuan rastin dhe vranë pasuesit terroristë të Zervas-it. Në rrugën nga Vlora në Llogora, majori britanik dhe njerëzit që e shoqëronin, kaluan pranë rreth 1 000 çamëve dhe më vonë pranë disa barakave të vjetra italiane në Vlorë ata takuan edhe disa qindra të tjerë, të cilët ishin ushqyer dhe strehuar prej përfaqësuesve lokalë të këshillave nacionalçlirimtarë. Përfaqësuesi krahinor, dr. Rexhep Sulejmani, i raportoi majorit britanik se shumë prej çamëve ishin dërguar në Veri dhe disa kishin arritur në rrethinat e Tiranës. Sistemime ishin bërë për çamët, duke i shoqëruar në zonat e vendit mes Lushnjës

³⁶ *Po aty*, WO.202.960, Albania, Appendix "A" to G-2 (P.B.), AFHQ Balkan Political Review, Issue No.17, for week ending 27 December 1944.

³⁷ Shih për këtë: Sonila Boçi, *Minoritetet në Shqipëri midis identitetit dhe integritetit 1939-1949*, Qendra e Studimeve Albanologjike, Instituti i Historisë (Tiranë: Kristalina, 2012), 131-143.

dhe Fierit, në Myzeqe, ku kishte toka të puneshme bujqësore. Dr. Sulejmani deklaroi se, arsyeja që çamët kishin lënë Greqinë ishte se ata ishin keqtrajtuar dhe në disa raste qenë masakruar prej forcave të Napoleon Zervas-it.³⁸

Në qoftë se masakrat ndaj çamëve deri në muajin dhjetor 1944 – janar 1945 ishin bërë nga forcat e Zervas-it, pas vendosjes së autoritetit qeveritar të gjeneralit Plastiras, ato vijuan tashmë nga ushtria e rregullt e Greqisë. Mes evidencave të regjistruara është masakra e ndodhur në Filat, më 13 mars 1945, kur 70 burra u ekzekutuan dhe gratë e tyre u dhunuan. Pas masakrës së Filatit, me mijëra refugjatë të tjerë morën rrugën për në Shqipëri.³⁹ Sipas versionit të raportuar nga refugjatët e mbërritur në Shqipëri, ngjarja është zhvilluar në këto rrethana: më datë 6 mars 1945, lejtënant Cristo Kaca zbarkoi nga Korfuzi në pjesën kontinentale dhe ky zbarkim i tij ishte parë nga barinjtë e zonës. Ndër banditët e tjerë drejtues, barinjtë dhe dëshmitarët konstatuan edhe majorin Ilio Kaca, i cili erdhi nga Palo Fshati, si edhe kolonelin Zotto. Ata kishin deklaruar se i përkisnin Organizatës së Plastiras dhe kishin qenë të veshur me uniforma ushtarake greke, me kurorë në kapelat e tyre. Atyre më pas iu bashkuan gangsterë të armatosur nga Korfuzi dhe nga popullsia lokale greke, afërsisht rreth 50 deri 100 njerëz të armatosur. Mes kriminelëve të përfshirë në masakër rezultoi të ketë qenë Zoes Pantazis, banor i Parapotamo-s të Thesprotisë dhe Christo Katsio, banor i Palaicchori-t të Filatit. Kanë qenë pikërisht këto personazhe të errëta të botës së kriminit ordiner dhe politik, që kanë kryer masakrën e datës 12 dhe 13 mars 1945 në Filat, e cila shënoi nxjerrjen përfundimtare edhe të 5 000 shqiptarëve të fundit të rikthyer pas marrëveshjes së dhjetorit 1944 mes FNÇ-së dhe EAM-it.⁴⁰

³⁸ TNA, FO 371.48079, R 3134/46/90. Hetim i Përgjithshëm i gjendjes në Shqipëri. Raport nga major Watrous, drejtuesi i Seksionit të Forcave Vendore të Shqipërisë 399, 5 shkurt 1945.

³⁹ *Po aty*, FO 371.48094, R 5665/544/90. Broad nga Zyra e Ministrisë Rezident në Mesdheun Qendror për Foreign Office, Caserta, 26 mars 1945.

⁴⁰ *Po aty*, FO 371.48094, R 8564/544/90. Turi i Shqipërisë së Jugut 2-6 Prill, Brigadier Hodgson.

Raport i gjeneral brigadierit Hodgson, drejtues i British Military Mission në Shqipëri

Për të hetuar rreth ngjarjeve në Thesproti, Foreign Office (FO) kërkoi që gjeneral brigadieri Hodgson, i cili në atë periudhë vepronte në Shqipëri, të dërgonte një oficer britanik në Jugun e Shqipërisë.⁴¹ Në fakt, paralelisht me këtë kërkesë, në fund të muajit mars të vitit 1945, një detashment i trupave britanike që ndodheshin në Greqi arriti në Filat për të hetuar në detaje mbi ngjarjet. Mirëpo, qeveria greke kishte marrë masat dhe kishte udhëzuar Guvernatorin e Përgjithshëm të Epirit për t'iu raportuar ushtarakëve britanikë, se njësitë e Gardës Kombëtare Greke nuk sulmonin çamët dhe se ata kishin marrë veprime të përshtatshme vetëm kundër atyre që ishin përgjegjës për incidentet. Por, toka çame në atë kohë ishte e boshatisur nga popullsia vendëse. Asnjë dëshmi e vërtetë mbi atë çfarë kishte ndodhur në ato anë, nuk mund të merrej në një territor të spastruar etnikisht nga banorët autoktonë, dëshmitarë të ngjarjeve. Në fakt, vetëm në harkun kohor midis tetorit 1944 deri në janar 1945, llogariteshin nga 12 000 deri në 14 000 shqiptarët e zhvendosur nga pjesa veriperëndimore e Epirit nën etiketimin e pavërtetë, si luftëtarë guerilas, që gjoja kishin bashkëpunuar me gjermanët. Mirëpo, në këtë numër përfshiheshin kryesisht gra e fëmijë. Për çfarë kolaboracionizmi bëhej fjalë? Në fakt, bëhej fjalë qartazi për një raprezalje të paramenduar dhe të nxitur, për nevoja të spastrimit etnik dhe zënies së territoreve. Kujtojmë që nga Marrëveshja e Varkizës, një numër trupash të EDES-it, të mbetur nga dezintegrimi, ishin rikthyer sërish nga Korfuzi në Epir dhe kishin vazhduar ta godisnin popullsinë e Çamërisë.⁴² Më 4 prill 1945, gjeneral brigadieri Hodgson vendosi të shkante vetë për të bërë hetimin. Ai u nis nga Tirana së bashku me kolonel Palmer-in.⁴³ Vizita është zhvilluar në Greqi, nga data 4 prill deri më 10 prill të vitit 1945, gjatë së cilës ai ka pasur takime me majorin Hutchinson, *BMM Epirus Higher Military Command* dhe majorin grek Sarandis, oficer i Komandës më të lartë greke në Epir dhe me lejtënant kolonelin Hunt G1 të korpusit 3 britanik. Synimi i vizitës ka qenë për të

⁴¹ *Po aty*, FO 371.48094, R 5665/544/90. Nga Foreign Office për Zyrën e Ministrit Rezident të Mesdheut Qendror në Caserta, 27 mars 1945.

⁴² *Po aty*, FO 371.48094, R 5958/544/90. Leeper për Foreign Office, Athinë, 30 mars 1945.

⁴³ *Po aty*, FO 371.48094, R 6202/544/90. Telegram nga Macmillan për Foreign Office, Caserta, 4 prill 1945.

marrë nga autoritetet britanike në Epir rezultatet e hetimeve të tyre në lidhje me masakrat ndaj shqiptarëve në Filat, gjatë muajit mars 1945, si dhe për të diskutuar rreth çështjeve të përgjithshme të kufirit greko-shqiptar. Së pari, major Sarandis pranoi se masakrat e muajit mars 1945 kishin ndodhur, por ai fajin ua la disa elementëve të ardhur nga Korfu. Për sa i përket numrit të të vrarëve, Sarandis pranoi një shifër afërsisht midis 60 deri në 70 shqiptarë. Ai, gjithashtu, tregoi edhe për aksionet pararendëse të ndërmarra nga grekët kundër minoritetit shqiptar. Duke pohuar se aksionet, posaçërisht ai i marsit të vitit 1945, ishin ndërmarrë të gjitha me urdhër të gjeneralit Zervas dhe autoriteteve të tjera, Serandis deklaroi se kjo ngjarje ishte shpagim ndaj shqiptarëve për bashkëpunimin e tyre me italianët dhe gjermanët kundër grekëve. Major Sarandis raportoi se gjeneral Zervas zotëronte dokumente në Athinë të lidhura me krimet e kryera, si nga pakica shqiptare, ashtu edhe nga andartët e tij. Komentet e Palmer-it rreth këtyre deklaratave janë si më poshtë: është e mundshme që pakica shqiptarë të ketë bashkëpunuar me italianët gjatë luftës së tyre me Greqinë dhe ky bashkëpunim të ketë ardhur nga dëshira për ta parë Çamërinë të përfshirë në një Shqipëri me kufij më të gjerë dhe nga mundësia që u ofrohej shqiptarëve për të shpëtim ndaj grekëve borxhet e vjetra të tyre. Gjithsesi, Palmer që shoqëronte Hodgson-in, mendonte se nuk ishte e mundur të arrihej në një përfundim se kush ka qenë fillimisht përgjegjës për nisjen e serisë së ballafaqimeve. Zonat ku minoriteti shqiptar jetoi deri në muajin dhjetor të vitit 1944, ishin: Filati, Paramithia, Margëlliçi, Igumenica, në fakt zonat më të pasura të Epirit. Palmer konstatoi se përherë ka pasur një ndjenjë urrejtjeje dhe smire prej anës së grekëve të kësaj zone kundër popullsisë shqiptare të Çamërisë, për shkak të pasurisë, bukurisë dhe begatisë së trojeve të tyre. Numri i popullsisë shqiptare i pretenduar nga shqiptarët për këtë zonë në vitin 1919, ishte rreth 54 000. Por shifra që Palmer mendonte se ishte më e sakta, është afërsisht mes 20 000 dhe 25.000. Siç duket, ai këtu nuk arrinte të dallonte popullsinë ortodokse shqiptare të Epirit, si të nacionalitetit shqiptar, populli që i shpëtoi në fakt masakrave, por që me kalimin e kohës do të vendosej nën presionin frikësues të mosdeklarimit për asnjë arsye të identitetit shqiptar të krishterë epirot. Palmer konstatoi se, gjatë pushtimit gjerman, sipas përlllogaritjes së *Force 399*, numri i shqiptarëve që bashkëpunuan me ata ishte afërsisht mes 2 000 deri 3 000, ndërkohë që nga 400 deri 700 shqiptarë të Çamërisë kishin qenë të rreshtuar në radhët e ELAS-it, forcave nacionalçlirimtare antifashiste. Kjo e fundit, do të duhej të ishte

arsyeja pse përpjekjet e tyre ishin drejtuar më shumë kundër EDES-it, sesa kundër gjermanëve. Pasuesit grekë të EDES-it në krahinë kishin pësuar në fakt dëme, si nga ana e forcave shqiptare që ishin rreshtuar me gjermanët, ashtu edhe prej çetave shqiptare të ELAS-it. Sapo gjermanët u tërhoqën nga disa zona të pjesës veriore të Greqisë, duke lënë çamët prapa me disa udhëheqës, mbështetësit e EDES-it filluan të hakmerreshin. Ballafaqimet midis shqiptarëve dhe mbështetësve të EDES-it, u zhvilluan përgjatë gjithë verës së vitit 1944, me provokime nga të dyja palët, një situatë që në mënyrë të padyshimtë ishte nxitur dhe inkurajuar prej gjermanëve. Largimi i refugjatëve çamë drejt Shqipërisë, që kishte filluar gjatë verës së vitit 1944, u rrit në çerekun e fundit të vitit 1944. Në fund të vitit 1944 e gjithë pakica shqiptare myslimane në Greqi, me shumë pak përjashtime, kishte kaluar kufirin. Disa masa ishin marrë prej FNÇ-së në muajin janar 1945 për të inkurajuar çamët për t'u kthyer në Greqi, për shkak të një marrëveshjeje të arritur nga FNÇ-ja me EAM-in. EAM kishte marrë në këtë kohë kontrollin e Greqisë Veriperëndimore. Llogaritet që numri i çamëve të rikthyer në Greqi në këtë periudhë ka qenë ndërmjet 3 000 dhe 5 000. Ndërkohë, sulmet e datave 12 dhe 13 mars 1945 kishin ardhur për shkak të ndjenjave ekstreme antishqiptare të grekëve në këtë zonë, më shumë sesa si rezultat i ndonjë provokimi prej anës së vetë shqiptarëve. Pikërisht për shkak të këtij sulmi të fundit, edhe ata pak shqiptarë të kthyer në dhjetor të vitit 1944, u detyruan të largoheshin sërish drejt Shqipërisë dhe në fund të marsit dhe në fillim të prillit 1945 nuk kishte më këmbë shqiptari mysliman në Epirin e Jugut. Në rrethanat kur ende nuk ishte vendosur një kontroll i fortë qeveritar në zonën veriperëndimore të Greqisë, nuk ekzistonte asnjë shans për çamët të riktheheshin sërish në Çamëri.⁴⁴

Ekzistenca e një regjimi ushtarak shtypës në Shqipëri, që nuk kishte moral për të mbrojtur shqiptarët që persekutoheshin, ua lehtësoi punën qarqeve ushtarake greke për mbylljen e rrugëve të kthimit të garantuar të të përndjekurve në shtëpitë e veta në Thesproti.

Pas mbledhjes së të dhënave, gjeneral brigadierit Hodgson që drejtonte ekspeditën, bëri këto komente mbi raportin kryesor: ai mendonte se sapo të vendoseshin disa shkallë kontrolli në zonë, duhej të kryhej një investigim i plotë mbi ngjarjet e marsit 1945 në Çamëri. Hodgson frikësohej se derisa Hoxha të merrte siguri që çamët mund të

⁴⁴ *Po aty*, FO 371.48094, R 8331/544/90. Raport nga nënkoloneli C.A.S, Palmer mbi vizitën në Greqinë e Veriut, 9-14 Prill 1945.

ktheheshin në tokat dhe pronat e tyre, ai do të ndërmerre kundërmasa ndaj minoritetit grek në Shqipëri. Ky dyshim mund të ishte i logjikshëm në pikëpamje të arsytimit të thjeshtë në rrethanat ballkanike, por diktatori i ri i Shqipërisë nuk kishte dhënë asnjë shenjë, as nuk kishte bërë ndonjë kërcënim për akte të tilla hakmarrëse. Në radhë të parë kjo dilte jashtë interesit të Hoxhës, i cili nuk donte të rriste armiqtë në ndaj regjimit të tij të pakonsoliduar. Por kjo mundësi hipotetike e parashikuar nga Hodgson ishte edhe jashtë kuadrit të atmosferës së krijuar në Shqipëri për shtetasit shqiptarë me prejardhje greke, që kishin gëzuar të drejta të plota në Shqipëri, madje më shumë sesa popullsitë e tjera të krishtera në veri të këtij vendi, të vendosura nën represionin e regjimit komunist. Qëndrimi i pandjeshëm i Enver Hoxhës ndaj çështjes së Çamërisë, nga ana tjetër, ishte i lidhur edhe me pasiguritë e diktatorit të ri për pushtetin e vet ende të pakonsoliduar. Gjithsesi, Hodgson propozoi krijimin e një delegacioni të çamëve në Shqipëri, delegacion që do ta paraqiste çështjen e tyre pranë çdo komisioni hetimi, që do të mund të krijohej në të ardhmen (nuk u krijua kurrë në fakt). Propozimi tjetër kishte të bënte me qeverinë greke, e cila sapo të vendosej në kontroll të territorit, duhej të jepte siguri se çamët do të mirëpriteshin për t'u rikthyer në vendin e tyre. Hodgson sqaronte se, sapo të përmirësoheshin marrëdhëniet dhe sa më shpejt të vendosej kontrolli dhe siguria e territorit, aq më pak shanse për incidente të ngjashme do të kishte. I fundit fare ndër propozimet, ishte ai për shkëmbimin e popullsisë, si një alternativë zgjidhjeje. Nuk ekzistonte më në Greqi një minoritet shqiptar mysliman. Sipas propozimit të Hodgson-it, një numër grekësh nga Shqipëria mund të dërgoheshin në Greqi për të zënë fshatrat e boshatisura prej shqiptarëve, duke ua dhënë pronat dhe pasuritë e tyre në Shqipëri në shkëmbim popullsisë së ardhur prej krahinës çame.⁴⁵ Por kjo nuk përbënte një opsion në kodet shqiptare ndërkomunitare në shtet, përveç vështirësive të tjera që krijohehin dhe pabarazisë së pasurisë që vendosej në shkëmbim. Ishte një model i cili kishte funksionuar përherë mes Greqisë dhe Turqisë, në kurriz të shqiptarëve, por një qasje e tillë e zgjidhjes së konflikteve nuk mund të funksiononte në Shqipëri, për shkak të një tradite të mosprekjes së jetës së fqinjit dhe për faktin që

⁴⁵ *Po aty*, FO 371.48094, R 8331/544/90. Misioni ushtarak britanik në Shqipëri, D.K.P Hodgson, Brigadier komandues i Misionit ushtarak britanik në Shqipëri, 18 April 1945.

minoriteti grek i Shqipërisë, intelektualët e tij kishin qenë përherë të integruar me dinjitet dhe barazi në jetën zyrtare të Tiranës.⁴⁶

*Indiferenca e diplomatëve britanikë ndaj çështjes
së persekutimit të popullsisë shqiptare myslimane
në Epirin e Jugut*

Në FO, Leeper* i analizoi të dyja raportet e përgatitura gjegjësisht nga Palmer dhe Hodgson. Ai konstatoi se nuk kishte virtualisht më asnjë çam në anën tjetër të kufirit grek dhe meqenëse ata tashmë ishin në Shqipëri, nuk kishte më mundësi për incidente. Duke qenë se për të bërë një hetim të plotë duhej të kalonin edhe shumë muaj, ai propozoi që do të ishte në interesin e përgjithshëm të Britanisë që çështja të lihej e fjetur.⁴⁷ Si gjithnjë, Leeper ishte në një pozicion të plotë favorizues ndaj Greqisë dhe si përherë shumë pak i ndjeshëm ndaj shqiptarëve, pavarësisht se në këtë rast bëhej fjalë edhe për gjenocid dhe për shpërngulje me forcë të popullatës civile. Ndërkohë që Leeper ishte kundër dhënies së garancive për qeverinë shqiptare dhe kundër mundësisë që qeveria britanike të kujdesej që shqiptarët e Çamërisë të lejoheshin për t'u kthyer në Greqi, A. D. Smith, një tjetër zyrtar i lartë i FO-së, mendonte se ky problem do të duhej të ishte objekt shqyrtimi i drejtpërdrejtë ndërmjet qeverisë greke dhe asaj shqiptare.⁴⁸ Britanikët llogarisin që nga rreth 35 000 shqiptarë të Çamërisë të besimit islam [saktësim imi – R. G.] sa ishte popullsia para Luftës së Dytë Botërore, në territorin e shtetit shqiptar kishin arritur të hynin 18 000, pjesa tjetër llogaritej që nuk kishte arritur t'i mbijetonte luftës dhe gjenocidit të EDES-it dhe forcave ushtarake të qeverisë së gjeneralit Plastiras.⁴⁹ Pas gjenocidit ndaj popullsisë së Çamërisë, në qytetin e Filatit arritën të mbijetonin vetëm 15 familje çame dhe 5 të tjera ia dolën të

⁴⁶ Shih më hollësisht për këtë: Boçi, *Minoritetet në Shqipëri* 146-166; Meta, *Minoritetet dhe ndërtimi kombëtar*, 143-151, 188-194.

* **Sir Reginald Leeper** ishte diplomat britanik i karrierës. Në fillim të Luftës së Dytë Botërore ai u bë drejtor i Departamentit të Inteligjencës Politike dhe nga viti 1943-1946 ambasador britanik pranë qeverisë greke në emigracion. Ai ka luajtur një rol kyç në zhvillimet politike greke në fund të luftës dhe në vitet e luftës civile, duke qenë një mbështetës i forcave monarkiste.

⁴⁷ TNA, FO 371.48094, R 8331/544/90. Shënime të datës 10 maj 1945 nga Leeper.

⁴⁸ Po aty, FO 371.48094, R 8331/544/90. Shënime të datës 23 maj 1945 nga A.D. Smith.

⁴⁹ Po aty, FO 371.48094, R 7709/544/90. Notë mbi bisedën me nënkolonelin Palmer, Misioni ushtarak britanik në Shqipëri, 13 prill 1945, nënshkruar D.W.S. Hunter.

zhvendoseshin për në Korfuz. Pjesa tjetër e popullsisë nga Thesprotia, gjegjësisht lugina e Paramithisë, qyteti i Margëlliçit, Filati dhe praktikisht nga e gjithë zona e njohur në greqisht si e Fanarit, shqiptarët myslimanë, ose u shfarosën nga popullsia greke e këtyre anëve me ndihmën e ushtrisë, ose kërkuan strehim në Shqipëri.⁵⁰

Autoritetet greke, respektivisht Shtabi i Përgjithshëm i ushtrisë greke, urdhëroi një të ashtuquajtur investigim, përmes të cilit u mundua të justifikonte aksionin e spastrimit etnik. Përfundimi i arritur nga ky investigim i njëanshëm i ushtrisë është se akuzat shqiptare për gjenocid ndaj çamëve, ishin të pabazuara. Përmes ambasadës mbretërore të Greqisë në Londër, në FO janë paraqitur dy dokumente justifikuese të përgjigjes së ashpër greke: 1. një e ashtuquajtur qarkore e Komandës së Çamërisë që jep drejtimet e operacioneve, që mban datën 10 korrik 1944 dhe është e firmosur nga Moulla Emin, Nuri Dino dhe Vehib Huto;⁵¹ 2. një raport nga Komisioni i Hetimit, i drejtuar nga lejtënant kolonel

⁵⁰ *Po aty*, FO 371.48094, R 7709/544/90. Minoriteti shqiptar në Thesproti, P.M.M. Payne, 18.04.1945.

⁵¹ *Po aty*, FO 371.48094, R 20573/544/90. *Circular, Tsamouria Command, Direction of Operation. Further to the previous orders, we lay stress on the following points which must be carried out as precisely as possible: 1. The Tsamouria front facing Zervas forces is divided into four sectors a) Arpista- Margariti; b) Margariti –Kortessi; c) Kortessi-Nikoliti; d) Nikoliti-Panaghia. 2. In the rear, the secondary centers are arranged as follows: Arpista-Vole-Vrachona and Gropa tou Koutsis with center at Arvenitsa; Tsouri-Liaourati-Margariti-Vrastova-Smokovina-Mourtos-Masrek with center at Marsek; Glombotsari-Sarati-Zounosati-Selitsa-Vresta and Grechochori with center (seat) at Grechochori; Dornitsa-Semeritsa-Kokonia ... Bedelenia-Vratila-Vorfania-Soulessi and Kastrou with center at Vorfania. 3. In each Centre of the rear there shall be an Administration which will be concerned with the following tasks: a. to send continuous reinforcements of the front; b) to see that the needs of the troops at the front are duly satisfied; c. to render the necessary assistance to displaced emigrated families. 4 The chief of each command will wield all power and any armed person found in the rear must obey him blindly, otherwise he will be arrested, disarmed and sent to the court-martial which has absolute jurisdiction and can impose on him the death sentence. 5 The chiefs of the Commands (Comitadji) are personally responsible for any failure to carry out the above points. 6 In this sacred struggle of Tsamouria personal friendships as well as every family bond must be set aside and everyone must unreservedly pledge himself to the service of the fatherland, our honor and the salvation of Tsamouria. 7 The execution of every order will bring about the complete success of our purpose, whilst, on the contrary, non-execution will bring disaster. We have resolved to succeed at all cost, TSAMOURIA, 10 July, 1944, the command of the Centre of Grechochori, 1 Moulla Emin 2 Nouri 3 Veib Honto, signed Nouri Dino.*

Vassili Papayannis, komandant i Batalionit 164 të Gardës Kombëtare të Greqisë, realizuar më datë 14 korrik 1945, që nxjerr të pafajshëm autorët e akuzuar të masakrës së 12-13 marsit 1945 në Filat, Zoes Pantazis dhe Christo Katsios.⁵² Ky është versioni i cili, që nga ajo kohë e deri më sot, vazhdon t'i përmbahet pa ndërprerje shteti grek dhe të gjitha qeveritë e këtij vendi, pavarësisht kahut politik. Këto institucione të vendit fqinj me Shqipërinë, nuk paraqitën asnjëherë reflektim të arsyeshëm dhe distancim nga ndëshkuesit hakmarrës ndaj nënshtetasve të Greqisë të nacionalitetit shqiptar, fëmijëve, grave, pleqve dhe familjeve të pambrojtura që s'kishin të bënin me kolaboracionizmin e pretenduar të pak individëve të parësisë së Çamërisë, që edhe ai është i nevojshëm të lexohet i pashkëputur nga historia pararendëse e trajtimit të shqiptarëve mes dy luftërave dhe njëlloj me leximet e vlerësimet që kryejnë shtetet serioze të perëndimizueme për rastet e ngjashme të bashkëpunimit të elitave të minoriteteve të shtypura.

Raporti i Woodhouse-it

Kaluan disa muaj nga zhvendosja përfundimtare e popullsisë shqiptare nga Kaonia e Jugut dhe Thesprotia dhe më 16 tetor 1945, koloneli britanik Woodhouse përgatiti një raport shënues të shkurtër mbi çamët, përmbajtja e të cilit, sipas gjykimit tonë, është njollosëse edhe për Misionin Aleat në Greqi të drejtuar nga koloneli i lartpërmendur. Woodhouse pranon dhe justifikon njëkohësisht, se Zerva, i inkurajuar prej Misionit Aleat të drejtuar nga ai vetë, i nxori jashtë çamët prej shtëpive të tyre më 1944, me qëllim që të lehtësonte operacionet kundër

⁵² *Po aty*, FO 371.48094, R 20573/544/90, f. 142. Vasil Papayannis ka intervistuar në lidhje me ngjarjet, të cilat ai i vendos nga data 12 deri më 18 mars 1945, që shënojnë disa prej krimeve më të rënda kundër elementëve myslimanë të Thesprotisë, në rajonin e Filatit, ku 60 deri në 70 persona janë ekzekutuar dhe janë kryer akte sistematike të plaçkitjeve, përdhunimeve dhe veprave të tjera penale. Qëllimi i hetimit ishte, që të shqyrtonte, nëse këto vepra ishin kryer ose jo nga bandat e drejtuara nga Zoes Pantazis dhe Christo Katsios. Për këtë janë pyetur dëshmitarët: Hadza Latif, banor i Tricoforio – Filat, Vassili Stroungari banor i Filatit, Eleftherio Venetis – Filat, Petro Stroungami – Filat, Petro Elia – Filat, Nicholas Goulas – Filat, Spyridon Zafiris – Filat, Christo Athanassiou – Filat, Timoleon Vasdaki – Filat, Gregory Kotsos – Filat, dhe pas shqyrtimit të dëshmive të të akuzuarve drejtpërdrejt, Zoes Pantazis banor i Parapotamo të Thesprotisë, Christo Katsio banor i Palaiochori (Filat). Raporti është një përpjekje për të klasifikuar në bllok popullsinë shqiptare myslimane, si përgjegjëse për bashkëpunimin me fashistët dhe një orvatje për të shfajësuar dy të akuzuarit nga pjesëmarrja në masakrën e ndodhur në periudhën nga data 12 deri më 18 mars 1945.

armikut. Ai pranon se dëbimi nga Greqia ishte kryer në mënyrë të përgjakshme për shkak të shpirtit të hakmarrjes, i cili ishte ushqyer, sipas Woodhouse-it, prej brutaliteteve të kryera prej çamëve në bashkëpunim me italianët. Sipas tij, vepra e Zervës u plotësua përmes masakrimit të pafalshëm të çamëve të Filatit në mars 1945, kryer prej mbetjeve të forcave të shpërndara të tij, të komanduara nga një oficer i thirrur Zotos, i cili më vonë, pas masakrës, shërbeu si oficer në Shtabin e Përgjithshëm të Komandës së Lartë të Epirit, në Janinë, të cilin Woodhouse e kishte takuar personalisht në muajin korrik 1945. Pra, siç shihet, masakruesit kishin pasur edhe bekimin e shpërblimin e autoriteteve më të larta politike e ushtarake greke, si dhe heshtjen apo edhe lejimin e misionit ushtarak aleat në atë krahinë. Masakra ndikoi që në muajin korrik 1945, zonat e Filatit dhe të Paramithisë të ishin gati 100% të religjionit ortodoks, të unifkoheshin arbitrarisht si greke, pasi metodat e përdorura nga Zerva qenë shumë të ashpra dhe oficerët e tij kishin dalë jashtë kontrollit. Ata arritën ta zhvendosnin tërë popullsinë dhe ta pastronin tokën greke nga një minoritet i padëshirueshëm për helenët.⁵³

Rëndësi të posaçme për saktësinë e analizës merr Memorandumi i anëtarëve të Presidiumit të Kongresit çam (Taho Sejko, Kasëm Demi, Mamo Habib, Vehab Demi etj.), të cilët, të mbledhur më 23 shtator 1945 në Vlorë të Shqipërisë, ia drejtuan Kryesisë së Konferencës së Ministrave të Jashtëm të Aleatëve në Londër.⁵⁴ Nga ky dokument ne mësojmë versionin shqiptar për dy tragjeditë e para, atë të Paramithisë dhe atë Filatit, gjegjësisht të ndodhura në muajin qershor 1944 dhe tetor 1944, të cilat lanë pas 2 000 kufoma, gra, fëmijë, pleq dhe burra të paarmatosur, të masakruar shtazërisht nga banditët fashistë të Greqisë së fundit të Luftës së Dytë Botërore. Këto masakra ishin vetëm dy nga qindra ngjarje tragjike të ndodhura në tre vitet e përgjakshme të Luftës së Dytë Botërore në Epirin e Jugut që shkaktuan emigrimin e gjithë popullatës së Çamërisë, që lanë atje vetëm viktimat dhe pasuritë e tyre. Presidiumi i kongresit, bazuar në parimet e luftës kundër agresorëve fashistë dhe në Kartën e Atlantikut, konstatonte se e tërë përgjegjësia e këtyre masakrave dhe e çnderimeve binte mbi organizatën EDES, që përkrahej nga qeveria e Athinës së asaj kohe. Prandaj anëtarët e këtij

⁵³ *Po aty*, FO 371.48094, R 18138/544/90. Notë mbi çamët, C.M. Woodhouse, 16 tetor 1945.

⁵⁴ *Po aty*, FO 371.48094, R 17516/544/90. Memorandum drejtuar Presidencës së Konferencës së Ministrave të Jashtëm Aleatë, 6 tetor 1945.

kongresi i kërkonin Konferencës së Ministrave të Jashtëm të vendeve aleate: 1. dënimin e kriminelëve shovinistë grekë, të cilët shkaktuan vdekjen e një pjese të madhe të popullit minoritar shqiptar në Greqi; 2. kthimin e popullit çam në vatrat e tyre; 3. sigurimin e të drejtave të barabarta me gjithë pjesën tjetër të popullit grek, ashtu siç ato të drejta i gëzonte minoriteti grek në Shqipëri. Memorandumi vendos në dukje edhe kontekstin historik, politik dhe ushtarak kur ndodhën masakrat. Aty përcaktohet se masakrat barbare, grabitjet dhe çnderimet shtazarake kishin ndodhur ndërkohë që luftëtarët e minoritetit shqiptar në Greqi ishin të inkuadruar me forcat e rezistencës të Greqisë dhe po luftonin ashpërsisht kundër okupatorit gjerman. Pikërisht në atë kohë forcat shoviniste të Zervas-it, të komanduara personalisht prej tij, kishin hyrë pabesisht nëpër qytetet dhe fshatrat e Çamërisë duke përsëritur barbarizmat e vitit 1912.⁵⁵

Si e kanë argumentuar autoritetet greke qëndrimin e tyre?

Ekzistojnë një numër dokumentesh, por të një rëndësie të veçantë në bllokimin e kthimit të çamëve në Greqi janë së paku dy prej tyre të hartuara në Londër, nga ambasada e Greqisë atje. Letra e datës 4 dhjetor 1945, e shoqëruar me së paku dy dokumente të pretenduara, paraqet si provë të bashkëpunimit urdhrin e “Drejtimeve të Operacioneve” të përdorur nga “Komanda e Çamërisë”, të paraqitur më lart në këtë punim, që është i datës 10 korrik 1944, ndërkohë që në të vërtetë, masakrat greke kishin filluar së paku një muaj më parë, në qershor të vitit 1944. Urdhrat e “Drejtimeve të Operacioneve” të “Komandës së Çamërisë”, sipas ambasadës greke, ishin gjetur në trupin e Vehib Hutos, komandantit çam të vrarë në përplasjen e armatosur që ndodhi në Makryhora, më datë 4 gusht 1944, mes gjermanëve që bashkëpunonin me çamët myslimanë dhe forcave të gjeneralit Zervas. Më tej, në letrën e ambasadës thuhet se Nuri Dino, i cili kishte nënshkruar urdhrin, kishte qenë një vegël e Italisë fashiste dhe një armik i betuar i Greqisë. Familja e tij kishte qenë me mjaft ndikim mes popullsisë shqiptare myslimane të Thesprotisë. Përgjatë gjithë periudhës së luftës, ai akuzohej se kishte qenë në shërbim të Fuqive të Boshtit. Shumë shpejt pas shpalljes së bashkimit italo-shqiptar në maj të vitit 1939, Nuri Dino u caktua nga sekretari italian i Partisë Fashiste në Tiranë. Kur Italia sulmoi Greqinë,

⁵⁵ *Po aty.*

ai pretendohet se komandoi një batalion të Çamërisë që bashkëpunoi me italianët, invadoi territorin grek dhe kreu, sipas tyre, krime nga më të neveritshme dhe të ndyra kundër popullsisë greke të Thesprotisë. Pas pushtimit të Greqisë, ai u vendos në Athinë, ku së bashku me kushëririn e tij Xhemil Dino, mbeti në kontakt shumë të ngushtë me italianët. Ndërkohë, për mbështetjen e akuzës së bashkëpunimit të Xhemil Dinos, ambasada greke përdorte dëshminë e Jakomonit gjatë gjyqit që iu bë në vitin 1945 në Romë, se Xhemil Dino kishte qenë agjenti i tij në Athinë, i cili e kishte mbështetur atë me të gjithë llojet e informacionit rreth Çamërisë. Gjithashtu, Nuri Dino, së bashku me kushëririn e tij Masar Dino, akuzoheshin nga autoritetet greke, se me kërkesën e italianëve kishin organizuar banda të armatosura të çamëve myslimanë, të cilët plaçkitën Epirin përgjatë gjithë kohës së pushtimit. Pas kapitullimit të Italisë, Nuri Dino dhe çetat nën komandën e tij, u vunë në shërbim të gjermanëve dhe morën pjesë në operacionet kundër “patriotëve” grekë të gjeneralit Zervas, i cili sipas autoriteteve greke kishte luftuar pushtuesit,⁵⁶ por që ne na rezultojnë në të gjitha manualet se ka qenë në marrëveshje armëpushimi me gjermanët në Epir, nga muaji shtator 1943.

Letra e dytë me akuza e ambasadës greke në Londër i përket datës 11 dhjetor 1945. Akuzat bazohen në fillësë mbi deponimet e Jakomonit në gjyqin që po i zhvillohej në Romë, vërtetësinë e të cilave nuk kemi pasur mundësinë ta provojmë me dokumentet autentike të drejtësisë italiane.⁵⁷ Më pas, ajo letër merret me aktivitetin kryesor të çamëve, në të mirë të vendeve të Boshtit, menjëherë pas pushtimit të Greqisë prej Gjermanisë dhe Italisë, nga muaji prill 1941. Sërish në këtë komunikim përdoret urdhri i Nuri Dinos, i datës 10 korrik 1944, një muaj pas fillimit të sulmeve ndaj popullsisë çame dhe pas masakrës së Paramithisë prej

⁵⁶ *Po aty*, FO 371.48094, R 20573/544/90. J. Romanos nga ambasada e Mbretërisë së Greqisë në Londër për Laskey në Foreign Office, Londër 4 dhjetor 1945, f. 138-139.

⁵⁷ *Po aty*, FO 371.48094, R 21040/544/90. Memorandum në lidhje me takimin e myslimanëve të Çamërisë mbajtur në Vlorë më 23 shtator, ambasada e Mbretërisë së Greqisë në Londër, 11 dhjetor 1945. Dëshmia e Jacomoni-t, sipas këtij memorandum: “*My own personal recollection and the impression of all those who happened to be there during those days (of the assault on Greece), as well as the evidence furnished by photographs taken on the spot, all tend to show that not only was there no corruption by bribery, but also that the population of Tsamouria was full of enthusiasm during the advance of our troops. In March, 1940, Nouri Dino, e Tcham and Chieftain of Tsamouria, was authorized by Ciano to send arms to Greece. Nouri applied to me and I prevented the importation of arms into Greece*”.

trupave të Zervas-it. Më tej, letra e ambasadës greke pretendon se në Athinë ekzistonte një listë me emra të autorëve çamë dhe të krimeve të kryera nga ata përgjatë gjithë periudhës së pushtimit kundër popullsisë së krishterë të Thesprotisë. Pretendohet për qindra banorë të krishterë të vvarë, fshatra të krishtera të plaçkitura dhe të bastisura. Letra e arsyeton largimin e çamëve drejt Shqipërisë, jo si rezultat i hakmarrjes së grekëve, por i frikës së tyre nga ndëshkimi për krimet e kryera më përpara, gjë që bie në kundërshtim me të vërtetën.⁵⁸

Në fakt, nuk mund të përjashtohen rastet e një revanshi dhe të krimeve të kryera nga personazhe të caktuara të botës minoritare shqiptare në Epirin e Jugut. Kemi të bëjmë me një indikator të një spiraleje dhune të filluar shumë herët, me pushtimin dhe masakrimin fillimisht të popullsisë shqiptare në Epir që nga vitet 1912-1913 dhe që vijoi me mohimin sistematik të të drejtave të tyre nën shtetin helen të periudhës mes Dy Luftërave Botërore. Ndërkohë, akuzat për pastrim të forcave të gjeneralit Zervas prej çamëve dhe bashkëpunimi i tyre me Gestapon, është një prej falsiteteve më të pabazuara që autoritetet zyrtare të Athinës ua ekspozonin (për fat të keq ua ekspozojnë me një errësim arkaik edhe sot zyrtarisht publikut) qeverisë britanike dhe vendeve të tjera fituese në luftë. Para largimit të gjermanëve nga Greqia, monarkistët dhe fashistët grekë, së bashku me Gestapon, kishin qenë në bashkëpunim të ngushtë mes tyre dhe masakrat e para ndaj çamëve janë bërë me bekimin e pushtuesve.⁵⁹ Bashkëpunimi tipik ose bashkëpunimi për mbijetesë, ose akomodimi me pushtuesit që u jepte të drejta të mohuara më përpara, i disa individëve nga Çamëria, nuk mund të shërbente në asnjë rast si alibi për shfarosjen dhe shpërnguljen e një popullsie të tërë nga trojet e tyre stërgjyshore, manipulimin e të dhënave, dhënien e një versioni antihistorik të përkundërt me vlerat europiane për 70 vjet me radhë pas ngjarjeve, nga ana e organeve shtetërore dhe përfaqësuese të Greqisë.

FO i United Kingdom (UK), përmes *Research Department* ka ndërtuar dhe përshtatur të freskuar, të vërtetën e vet mbi kufirin etnik greko-shqiptar. Ndër të tjera, në raportet e përmirësuara, shpjegohet historia e gjatë e kësaj vijëndarjeje dhe situata e popullsisë në të dyja

⁵⁸ *Po aty*, FO 371.48094, R 21040/544/90. Memorandum në lidhje me takimin e myslimanëve të Çamërisë mbajtur në Vlorë më 23 shtator, ambasada e Mbretërisë së Greqisë në Londër, 11 dhjetor 1945.

⁵⁹ *Po aty*, FO 371.48094, R 21489/544/90. Persekutimi grek i minoritetit shqiptar në Çamëri, nga Moska për Foreign Office, 26 dhjetor 1945.

anët e kufirit shqiptaro-grek në Epir kryesisht, ku, jo vetëm shtetet hasen, por edhe blloqet etnike gjegjëse ndërthuren dhe ortodoksia përkon dhe përbashkon në të dyja anët, nacionalitetet e veçanta, shqiptare dhe greke. Për sa i përket Epirit, ky departament përcakton se nën sundimin otoman, përpara se Greqia të bëhej një mbretëri e pavarur me një kufi që mbronte vetëm grekët etnikë, popullsia e gjithë krahinës së Epirit e ka konceptuar vetveten të ndarë në myslimanë dhe të krishterë, më shumë sesa në shqiptarë dhe grekë. Atëherë, sikurse edhe sot, shkruhet ndër të tjera në analizë, shumë shqiptarë ishin myslimanë, por ekzistonte edhe një minoritet shqiptar i të krishterëve ortodoksë, nën autoritetin kishtar të Patrikanës Ekumenike të Kostandinopojës. Kështu, në qoftë se një person i përkiste besimit mysliman në këtë krahinë, ekzistonte një supozim i besueshëm që ai ishte i nacionalitetit shqiptar, por në qoftë se ai ishte i krishterë, kjo nuk do të thoshte se ai domosdoshmërisht ishte grek. Madje, as gjuha nuk ishte/është një guidë e besueshme në këtë përcaktim. Kjo sepse nën sundimin otoman, të krishterët ortodoksë ishin njohur zakonisht si grekë, pasi gjuha greke ishte gjuha zyrtare e kishës ortodokse. Greqishtja u përdor zakonisht si gjuhë zyrtare edhe prej qeveritarëve turq, për tregti dhe për arsimim, në jug të lumit Kalamas. Gjuha shqipe nuk lejohej të përdorej, madje as prej banorëve të pastër etnikisht shqiptarë. Në vitin 1919, në jug të Linjës së Firences, pala shqiptare pretendonte se jetonin 40 000 shqiptarë myslimanë dhe 14 000 shqiptarë ortodoksë, vetëm në krahinën e Çamërisë. Kjo shifër, nga britanikët konsiderohej shumë e lartë. Në fakt, para Luftës së Dytë Botërore, shumë pak dihej rreth situatës reale, ndjenjave të popullsisë shqiptare në Çamëri. Kjo ishte situata në disa linja e gjendjes së popullsisë deri në vitin 1941, e marrë në linjën e hulumtimit të studiuësve të FO-së. Pyetjet që ne shtrojmë pas këtyre të dhënave janë: Çfarë të drejtash gëzonin shqiptarët në kuadrin e lirive të garantuara të minoriteteve, nën aktet ndërkombëtare dhe nën kuadrin e brendshëm konstitucional, në shtetin grek deri më 1941? Cili ishte numri i shkollave në gjuhën shqipe në prefekturën e Thesprotisë, nga viti 1913 deri në vitin 1941? Cilat ishin të drejtat e minoritetit të krishterë shqiptar në këtë krahinë? A ka pasur politika migratore nga ana e shtetit grek për zhvendosjen e shqiptarëve myslimanë drejt Turqisë, në periudhën mes Dy Luftërave Botërore? Dhe pyetja më kryesore: Një popull i shtypur pa asnjë të drejtë, për një hark kohor nga viti 1913-1941, a pritet të jetë një popull miqësor dhe një qytetar besnik i atij shteti, i cili e ka shtypur për 30 vjet me radhë egërsisht? Unë besoj, me

siguri në vetvete, që jo. Pushtimi italian në fakt i hapi paradoksalisht dritën e lirisë që nuk ekzistonte, për arsytet e veta, një populli të shtypur, të paarsimuar nën pengim emancipues, anipse nën sigla fashiste që popullsia nuk i kuptonte aspak. Frymëmarrja e lirë e popullsisë çame, pas dezintegritimit shtetëror të Greqisë në vitin 1941, mund të ishte një kurth për një jetë të qëndrueshme ndryshe, por faji në asnjë rast nuk mund t'u mbetej viktimave të dhunës, civilëve pa rol vendimmarrës, por orkestruesve të dhunës së para vitit 1941 dhe pas vitit 1941, që sidomos në këtë periudhë të dytë ishin të shumëngjyrshëm. Përzierja e përgjegjësive nuk e ndihmon aspak kuptimin e së vërtetës dhe drejtësinë e një shteti demokratik.

Autoritetet greke, jo vetëm nuk dënuan vrasësit dhe deportuesit e EDES-it, por pas shpalljes së legjislacionit për procedurat penale kundër të gjithë bashkëpunëtorëve dhe kriminelëve të luftës, Gjykata Speciale e Bashkëpunëtorëve, në Janinë, në vitin 1945, dënoi në masë 1 930 nënshtetas grekë të nacionalitetit shqiptar, shumë prej tyre me dënim me vdekje, ndërsa në vitin 1946 edhe 179 të tjerë.⁶⁰ Çështja çame më 1945, kishte arritur në një pikë kritike: të vrarë, të nxjerrë jashtë nga shtëpitë dhe vatrat stërgjyshore, të zhdukur, të shpronësuar dhe pa perspektivë kthimi pjesa e mbetur, për 77 vjet me radhë deri më sot, kur po shkruajmë këto radhë. Kjo krijoi bazën e një kundërshtie, që në fakt nuk e kishte filluesën në vitet e Luftës së Dytë Botërore, por shumë më përpara, në agimin e krijimit të shtetit të copëtuar shqiptar më 1913-1914 dhe fillimit të procesit të nxjerrjes së sforcuar jashtë, të popullsisë kompakte shqiptare në atë krahinë shqiptare, që i mbeti shtetit grek nga ndarja e kufijve në Ballkan pas Luftërave Ballkanike. Refugjatët nga Çamëria në Shqipëri që në fillimin e mbërritjes së tyre në Shqipërinë e Vjetër, kanë shprehur dëshirën e tyre ndaj autoriteteve britanike për t'u kthyer në Greqi, në vatrat, shtëpitë dhe pronat e tyre. Ata kërkuan që ky kthim të ndodhte sa më shpejt që të ishte i mundshëm, por vetëm me kushtin që Aleatët të garantonin sigurinë e tyre, pasi ata nuk i besonin më Plastiras-it, i cili, njëlloj si Zervas, i goditi pabesisht për së dyti. Qeveria komuniste shqiptare, e izoluar nga bota, e frikësuar nga qëndrueshmëria e vet e brendshme dhe e jashtme, do ta mbante të ngrirë problemin çam dhe nuk do të interesohej fare, as për kthimin e tyre në vatrat shekullore dhe as për shkollimin e popullsisë ortodokse shqiptare të Çamërisë, për të drejtat e tyre minoritare, të barabarta me ato që gëzonte minoriteti grek në

⁶⁰ Manta, "The Çams of Albania and the Greek State", 533.

Shqipëri, që asnjëherë nuk pësoi persekutimin që pësuan shqiptarët e tjerë, nga komunistët shqiptarë nën diktaturë. Lufta e Ftohtë ngriu dhe e kaloi gati në harresë këtë çështje, ndërkohë që qeveritë e tranzicionit të rrëmujshëm parademokratik të pas vitit 1991 në Shqipëri, nuk arritën ta artikulonin asnjëherë qartë këtë problem mjaft të mprehtë të marrëdhënieve me shtetin fqinj. Çamëria dhe çamët u sakrifikuan dhe po sakrifikohen ende, për hir të ruajtjes të ca interesave më të mëdha, ndërkohë që interesi ndaj çështjes së tyre është i njëjlojtë dhe prioritar për nga rëndësia e ndërtimit të urave të vërteta dhe të sinqerta të aleancës strategjike. Dy vende europiane, si Shqipëria ashtu edhe Greqia, duhet të gjejnë forcën sot për ta parë të vërtetën me sy dhe për të korrigjuar gabimet e së kaluarës.

Është pra, edhe historia e një padrejtësie të heshtur në historinë bashkëkohore, që ndryshoi panoramën religjioze, nacionale dhe pronësore në Epirin e Jugut për 80 vjet, duke pranuar se periudha e pas Luftës së Ftohtë nuk ka sjellë ndryshime thelbësore të parametrave të lirisë për palën më të interesuar, subjekt i mohimit të të drejtave, pasardhësit e popullsisë së zhvendosur përdhunisht. Mohimi dhe heshtja e të drejtave civile dhe kulturore për një kohë kaq të gjatë u lehtësua nga ekzistenca e një shteti shqiptar të mbyllur diktatorial, që mohonte çdo të drejtë të brendshme qytetare në shtetin amë dhe për rrjedhojë me një autoritet të rrënuar në arenën ndërkombëtare, ku fjalë nuk i kishte gratë. Nga ana tjetër, drama e popullsisë shqiptare myslimane në Epirin e Jugut u pasua nga një dramë tjetër po aq e padrejtë, që është denacionalizimi gradual dhe i heshtur i popullsisë shqiptare të krishterë në po të njëjtën anë, që jeton, por humbet mjaft nga tradita origjinale epirote dhe arbnore e Çamërisë.

Burime dhe bibliografi:

Arkiva:

Arkivi i Institutit të Historisë (AIH)

- Fondi i Arkivit të Vjenës – *Haus, Hof und Staatsarchiv Wien, Politisches Archiv, Albanien (HHSt.A.PA.A.)*

The National Archives, London (TNA)

Churchill Archive online (www.churchillarchive.com): David Woolner, The birth of the Anglo-American 'Special Relationship', Roosevelt Institute, 2002

Wilson Center, Digital Archive, International History Declassified, <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/123187>, “Record of Meeting at the Kremlin, Moscow on 10 October 1944, at 7 p.m.,” October 10, 1944, History and Public Policy Program Digital Archive, Public Record Office.

Botime dokumentare:

Përmbledhje dokumentesh nga Fondi i Komandës Gjermane, 1940-1944. Buletini Arkivor Ushtarak. Tiranë: 2017.

Literaturë historiografike:

Basciani, Alberto. *L'impero dei Balcani, L'occupazione italiana dell'Albania (1939-1943)*. Roma: Viella, 2022.

Meta, Beqir. *Minoritetet dhe ndërtimi kombëtar në Shqipëri (1912-1924)*. Qendra e Studimeve Albanologjike, Instituti i Historisë. Tiranë: Kristalina-KH, 2013.

“Çetat nacionaliste Greke dhunojnë tanësinë shqiptare dhe mobilizojnë popullsinë përdhunisht”. Në gazetën *Bashkimi i Kombit*, e mërkurë, 6.09.1944.

Kousoulas, D. George. “The Greek Communists Tried Three Times and Failed”. Në *The Anatomy of Communist Takeovers*. Edited by Thomas T. Hammond & Robert Farrell. New Haven and London: Yale University Press, 1976.

Rodogno, Davide. *Il Nuovo Ordine Mediterraneo, Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa (1940-1943)*. Torino: Bollati Boringhieri, 2003.

Manta, Eleftheria K. “The Çams of Albania and the Greek State (1923-1945)”. Në *Journal of Muslim Minority Affairs*, 29:4 (15 December 2009).

Vlavianos, Haris. *Greece, 1941-49: From Resistance to Civil War (The Strategy of the Greek Communist Party)*. New York: Palgrave Macmillan, 1992.

Gurakuqi, Romeo. *Principata e Shqipërisë dhe Mbretëria e Greqisë*. Tiranë: UET Press, 2011.

Gurakuqi, Romeo. *Shqipëria 1911-1914*. Tiranë: UET Press, 2012.

Gurakuqi, Romeo. *Shqipëria dhe çështja shqiptare pas Luftës së Parë Botërore (1 nëntor 1918 – 9 nëntor 1921)*. Statusi, kufijtë dhe rindërtimi shtetëror. Tiranë: UET Press, 2013.

Boçi, Sonila. *Minoritetet në Shqipëri midis identitetit dhe integritetit 1939-1949*. Qendra e Studimeve Albanologjike, Instituti i Historisë. Tiranë: Kristalina, 2012.

Churchill, Winston S. *The Second World War, Vol.6 Triumph and Tragedy*. Boston: Houghton Mifflin, 1976.

ROMEO GURAKUQI

Institute of History / Academy of Sciences of Albania

romeo_gurakuqi@hotmail.com

romeo.gurakuqi@asa.edu.al

S u m m a r y

OFFICIAL BRITISH TESTIMONY ON THE TRAGEDY OF THE ALBANIAN
POPULATION IN THE SOUTHERN EPIR DURING 1944-1945

This paper aims to explore the final events of World War II in Chameria, Southern Epirus, with a focus on the withdrawal of German forces and the ethnic cleansing that occurred during this period, as detailed primarily through British sources. The region, which became part of Greece after the border delineations of 1913 and 1921, experienced intense political and military instability from 1941 to 1944 due to the Italo-Greek War and changing military controls. The paper also reviews the history of the Albanian-Greek border, highlighting the natural boundaries of Southern Epirus, or "Natural Albania of the South."

The author, through pioneering archival research, uncovers the events in Chameria from mid-1944 to 1945, revealing the first detailed account of an ethnic cleansing motivated by religious differences. This cleansing, which began with the division of the region in 1913, intensified through several waves over the years and reached its tragic conclusion during the final year of WWII. The author argues that the displacement, persecution, and mass killings of Muslim Albanians were influenced by the chaotic Greek Civil War, British inaction, and complex regional dynamics.

The study further highlights how the Cold War entrenched a division between Albania and Greece, symbolized by the Iron Curtain, which separated the two countries' populations. Muslim Albanians were forcibly displaced, and their rights have been denied for decades, while the remaining Christian Albanians faced a gradual loss of identity. This historical injustice, often overlooked, reshaped the religious, national, and cultural landscape of Southern Epirus and continues to impact the region today.

